

PHOENIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

25,2 - 1979

ISSN 0031 - 8329

LEIDEN
1980

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Terracotta van een op een bed gelegen naakte vrouw, afkomstig uit Babylonië (Ned. Instituut v.h. Nabije Oosten, Leiden, Collectie Böhl). Zie elders in dit nummer het artikel 'De houding ten aanzien van sexualiteit in Mesopotamië. Akkadische gedragsomina'.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	56
Personalia Orientalia	58
'Indien een stad op een hoogte gelegen is...'	GEERD HAAYER 64
De houding ten aanzien van sexualiteit in Mesopotamië. Akkadische gedragsomina	ANN KESSLER GUINAN 68
Een bijzonder verschijnsel in de Amarna-kunst ...	H. C. JELGERSMA 82
De 'Tempelrol'	B. JONGELING 84
Boekennieuws	K. R. VEENHOF, C. H. J. DE GEUS 99

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. Veenhof.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30.— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden en studenten fl. 15.—. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Algemeen secretariaat en fiscaat van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, 2311 AH Leiden; tel. 071 - 123682; Bank: Amro Leiden, rek.no. 45.18.09.009. Redactie Phœnix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, 2102 EM Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C. H. J. DE GEUS, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Dr. H. D. SCHNEIDER; Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven); Mevr. dr. H. WEIPPERT-KLUMP.

Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen organiseert in Brussel, Gent en Leuven.

GENOOTSCHAPSMEDEDELINGEN

Jaarvergadering 1980

De Jaarvergadering 1980 van het Genootschap werd op 21 juni gehouden te Leiden. Tijdens het huishoudelijke gedeelte bleek dat het verstreken verenigingsjaar bevredigend is verlopen. Er werden meer lezingen in de afdelingen gehouden dan vorig jaar: 67, waarvan 11 in nauwe samenwerking met het Klassiek Verbond; enkele afdelingen, die een moeilijke periode hebben doorgemaakt, zijn tot nieuw leven gebracht. Deze activiteit was zeker ook te danken aan het feit dat de sprekerslijst een aantal nieuwe namen en onderwerpen bevatte. Twee sprekers uit België traden in Nederland op, terwijl twee nederlandse sprekers een kleine tournee door België maakten. Hoogtepunten in dit jaar vormden de rondleiding op de expositie „Nubië aan de Nijl” te 's-Gravenhage (200 deelnemers) en de studiedag te Nijmegen, gewijd aan het thema „De Romeinen in

het Nabije Oosten'' (100 deelnemers). De sprekers tijdens deze studiedag, Prof. dr. H. J. W. Drijvers (Groningen), Prof. dr. J. C. Lebram (Leiden) en Prof. dr. J. Quaegebeur (Leuven), hebben toegezegd hun referaten in het najaar voor publicatie in *Phoenix* beschikbaar te zullen stellen. Mede hierdoor bestaat er een goede kans dat de achterstand in de publicatie van *Phoenix* voor een groot deel kan worden ingelopen.

Het aantal leden in Nederland en België, alsmede het aantal abonnees op de tijdschriften bleef constant. Via een informatieve brief, gericht aan alle openbare leeszaal in Nederland — waarin informatie over *Ex Oriente Lux* werd verstrekt alsmede toezending van een proefnummer van *Phoenix* werd aangeboden — is een poging ondernomen bij deze instanties belangstelling voor ons tijdschrift te wekken. De reactie was minimaal, en het valt te betreuren dat het enige nederlandstalige tijdschrift, dat zich systematisch richt op de culturen van het oude Nabije Oosten, ook in de toekomst in vrijwel alle leeszaal zal ontbreken. Wellicht dat individuele leden en plaatselijke besturen hieraan nog iets kunnen verbeteren.

Tot lid van het Algemeen Bestuur werd gekozen Mevr. G. Piket te 's-Gravenhage. De leden van de kascommissie, de heren J. H. E. Boom en P. A. Bos, werden als zodanig herkozen. Na afloop van het huishoudelijke gedeelte werd een bezoek gebracht aan de tentoonstelling 'Bazaar. Marktsteden in Noord-Afghanistan', in het Rijksmuseum voor Volkenkunde.

Publicaties

Het manuscript voor deel 26 van het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* bevindt zich thans bij de drukker. Het zal een omvang hebben van ca. 90 pag. met 4 pl. en de volgende artikelen bevatten: H. te Velde, 'Towards a minimal definition of the goddess Nut'; Jac. van Dijk, 'The birth of Horus according to the Ebers Papyrus'; W. Barta, 'Die ägyptischen Sothisdaten und ihre Bezugsorte'; T. H. Falke, 'An Egyptian mummy in the Bijbels Museum, Amsterdam'; F. M. Fales — Th. Krispijn, 'An early Ur III copy of the Abū Šālābikh 'names and professions list''; G. Haayer, 'The cuneiform texts of the Bijbels Museum, Amsterdam'; C. H. J. de Geus, 'Idumaea'; J. P. Fokkelman, 'Every-day life a creation. A stylistic analysis of b. Ta'anit 23a-b'. Het deel zal tegen het einde van dit jaar gereed zijn. Leden die nog geen abonnee zijn kunnen dit worden of dit deel los verkrijgen tegen betaling van fl. 30.—.

PERSONALIA ORIENTALIA

In Memoriam Th. A. Busink

Op 22 januari 1980 overleed Th. A. Busink, arch., 81 jaar oud. Velen binnen ons Genootschap zullen hem kennen via zijn bijdragen in *JEOL* (tussen 1937 en 1970), weinigen zullen hem persoonlijk ontmoet hebben. Hij was niet iemand die publiek optrad en lezingen heeft hij voor *Ex Oriente Lux*, voor zover mij bekend, niet gehouden. Binnen de nederlandse orientalistiek nam hij een eigen plaats in en hij zag het als zijn taak via publicaties bij te dragen tot een betere kennis van de architectuur (vooral de sacrale) van het oude Nabije Oosten, een taak waarin hij is geslaagd en waardoor hij ook heeft bijgedragen tot de verwezenlijking van de doelstelling van E.O.L.

Busink had een architectenopleiding genoten, waarbij hij van meet af, voor zover mogelijk, het accent legde op de archeologische architectuur, d.w.z. op de bouwkunst van de oudheid. Tot die „oudheid” behoorde ook de klassieke oudheid, getuige zijn studie *Prothuron. Inleidende studie over het woonhuis in Oud-Griekenland* (Batavia 1936), maar zijn interesse ging vooral uit naar de architectuur van het oude Nabije Oosten. De basis voor zijn wetenschappelijk werk heeft hij vanaf de dertiger jaren gelegd in het voormalige Nederlands Indië, waar hij, eerst in Batavia en daarna in Bandung, in het middelbaar technisch onderwijs architectuur doceerde. Door jarenlange, intensive studie van archeologische en historische bronnen heeft hij zich, zonder een academische graad te bezitten, ontwikkeld tot een ook internationaal gerespecteerd deskundige op het gebied van de oudoosterse tempelarchitectuur. Na zijn terugkeer in Nederland bezocht hij vrijwel wekelijks vanuit zijn woonplaats, 's Gravenhage, het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, om nieuwe literatuur door te werken met een grondigheid die hem weinig deed missen, en die zijn publicaties ook in bibliografisch opzicht waardevol maakt. Hij was de overtuiging toegedaan dat naast de filoloog, de historicus en de archeoloog, ook de architect een wezenlijke bijdrage diende te leveren tot de reconstructie van oude culturen waarin de monumentale bouwkunst een belangrijke rol speelde. De benaming „Bauforscher” achtte hij de juiste aanduiding van wat hij deed, en zijn publicaties getuigen daarvan in hun architectonische analyses, steeds vergezeld van nauwkeurige plattegronden en perspectivische reconstructie-tekeningen.

Hij was op vele gebieden thuis. Hij schreef enkele waardevolle recensies — steeds in *Bibliotheca Orientalis* — van boeken gewijd aan de egyptische pyramiden (o.a. in *BiOr* 5 (1948), 44-47), publiceerde in *JEOL* 6

(1939), 203-219, een studie over 'Tempelbouw in Oud-Cappadocië' (waarin de hettitische tempels besproken werden) en besprak in *BiOr* 15 (1958), 160-174 uitvoerig Fr. Krischens *Weltwunder der Baukunst in Babylonien und Jonien*. Maar zijn grootste belangstelling ging, in die volgorde, uit naar de bouwkunst van Mesopotamië en Syrië-Palestina, en speciaal naar de sacrale architectuur, met als belangrijkste exponenten de toren-tempels of ziqurrats en de tempel van Jeruzalem.

Businks belangstelling voor Mesopotamië bleek reeds vóór de wereldoorlog in Indië uit publicaties als 'Tempelbouw in Oud-Mesopotamië' in *JEOL* 5 (1937-1938), 409-420; *De Toren van Babel* (Batavia 1938) en *Sumerische en Babylonische tempelbouw. Bijdrage tot de geschiedenis der sacrale bouwkunst in Oud-Babylonië* (Batavia 1940; vgl. de uitvoerige bespreking door O. Ravn in *BiOr* 6 (1949), 104-108).

Na de oorlog (waarin hij als krijgsgevangene enkele jaren in Thailand doorbracht) zonder zijn bibliotheek en archief in Nederland teruggekeerd, vatte hij het plan op een geheel nieuw thema te gaan bestuderen: de tempel van Jeruzalem, en Dr. Kampman, die dit vernam, nodigde hem uit een boek over dit onderwerp te schrijven voor de reeks 'Studia Francisci Scholten Memoriae Dicata'. Onverwachts toch weer in het bezit gekomen van het grootste gedeelte van zijn wetenschappelijk materiaal zette Busink zijn onderzoek op het mesopotamische gebied voorlopig voort. Allereerst voltooide hij een studie over *De Babylonische Tempeltoren* (Lectiones Orientales II; 97 p., xii pl.), die nog steeds bij het Ned. Inst. v.h. Nabije Oosten te verkrijgen is. Voor *JEOL* schreef hij o.a. de artikelen 'Etemenanki, de Toren van Babel' (10, 1945-1948, 526-536), 'Over de tempels XVI-VI te Eridu' (11, 1949-1950, 106-117) en 'De tempel van Enlil te Nippur' (12, 1951-1952, 335-346). Voor *BiOr* besprak hij een aantal publicaties van Parrot, o.a. *Ziggurats et Tour de Babel* (7, 1950, 69-75), *Le Tour de Babel* (11, 1954, 51-54), en *Le temple d'Ishtar* (14, 1957, 159-167).

Vanaf 1956, het jaar waarin zijn uitvoerige recensie van Parrot's *Le temple de Jérusalem* verscheen (*BiOr* 13, 1956, 154-163), concentreerde hij zich steeds meer op de bestudering van die tempel, waaraan hij de laatste twintig jaar van zijn leven volledig wijdde. Nog slechts eenmaal schreef hij over een ander onderwerp, 'l'Origine et l'évolution de la ziggurat babylonienne' (*JEOL* 21, 1969-1970, 91-142), toen hij zich na de voltooiing van het eerste deel van *Der Tempel von Jerusalem* een korte adempauze, of althans themaverandering gunde. Met grote toewijding heeft hij zich geheel op dit onderzoek geconcentreerd, waarbij zijn stijgende leeftijd, de toenemende hoeveelheid literatuur en de voortgaande archeologische

ontdekkingen te Jeruzalem hem steeds meer parten gingen spelen. De overtuiging dat dit levenswerk koste wat het koste — eventueel ook met eigen financiële offers — moest worden voltooid heeft hem uiteindelijk zijn doel doen bereiken. Na een voorbereidende studie 'Les origines du temple de Salomon' (*JEOL* 17, 1963-1964, 165-192) verschenen met tussenruimte van tien jaar de twee monumentale delen van *Der Tempel von Jerusalem von Salomo bis Herodot. Eine archäologisch-historische Studie unter Berücksichtigung des westsemitischen Tempelbaus*. I. *Der Tempel Salomos* (1970, xxii + 699 p., 163 Textabb., 11 Tf.); II. *Von Ezechiël bis Middot* (1980, xxxi + 910 p., 155 Textabb., 19 Tf.). Dat het tweede deel (dat ook de tempel in de joodse literatuur en de bouwactiviteiten op het tempelplein tijdens de christelijke en islamitische periode behandelt) met steun van ZWO werd uitgegeven moet hem bijzonder veel voldoening hebben gegeven, al heeft hij het complete boek niet meer in handen gehad. Enkele maanden vóór de publicatie overleed hij in stilte, als was hij ontheven van de taak die hij met veel inspanning tot een goed einde had gebracht. Het bericht van zijn overlijden kwam ook voor de enkele vakgenoten, die hem meer van nabij kenden, onverwachts; door volledige concentratie op zijn werk, waarbij hij zich amper afleiding gunde, was hij helaas gaandeweg in een isolement geraakt. Door zijn publicaties, vooral door zijn laatste werk, zal de naam van deze „Bauforscher" niet vergeten worden.

K. R. VEENHOF

Henri Asselberghs

Op 21 april 1980 overleed Jean Jacques Matthieu Henri Marie Asselberghs in de leeftijd van 92 jaar. Elders zal hem ongetwijfeld recht worden gedaan als man van de N.S., vooral als de bezielde bouwer, directeur en later adviseur van het Nederlands Spoorwegmuseum. Hier passen woorden ter herdenking van zijn andere leven. Henri Asselberghs had van jongs af een hartstocht voor het oude Egypte. Dankzij die liefde, zoals zijn eigen bescheiden betiteling luidde, was hij ook ons genootschap sinds de aanvang toegewijd, onder andere als spreker. Met ingang van het eerste *Jaarbericht* verzorgde deze begaafde auteur tien jaar lang in een zeer persoonlijke stijl een vaste rubriek over opgravingen met inbegrip van literatuuroverzichten en boekbesprekingen. Andere artikelen droeg hij eveneens bij; zijn laatste opstel schreef hij vijf jaar geleden voor dat tijdschrift. Men zou het stuk, in *JEOL* 24 (1975-1976), een geloofsbelijdenis ten overstaan van de Egyptische kunst kunnen noemen. Archeologie, beeldende kunst en bouwkunst, met hun technische aspecten, dat waren de terreinen, waarop hij zich speciaal bewoog en waar hij thuis was. Zijn

Beeldende kunst in Oud-Egypte (Den Haag, 1942) bracht het snel tot een herdruk, al bood hij geen gemakkelijke lectuur. Zijn visie reikte echter verder. De hele cultuur, en daarvan in het bijzonder het raadselachtige ontstaan, het plotselinge ontbloeien, boeide hem bovenmate. De kroon op zijn arbeid vormde *Chaos en beheersing. Documenten uit aeneolithisch Egypte*, ingeleid door Jacques Vandier (Leiden, 1961; xvi + 344 p., 104 pl.).

Henri Asselberghs in de kring van Ex Oriente Lux

Geboren in het Limburgse Lottum in 1887 bezocht Asselberghs het Gymnasium te Venlo. Meteen daarna begon zijn loopbaan bij de spoorwegen, waarvan bijna dertig jaren samenvielen met conceptie, geboorte, rijping en manbaarheid van „zijn” museum. Naast een volledige dagtaak zag deze harde en zorgvuldige werker kans een positie van gezag in de Egyptologie te verwerven. Door zelfstudie, later door colleges van de Buck, bij wie hij in 1936 het kandidaatsexamen aflegde. Maar minstens evenzeer door veelvuldige bezoeken aan de grote collecties in West-Europa en Egypte. De erkenning van zijn professionele verdiensten bleek niet alleen uit de vele contacten met collega's, doch ook uit het corresponderend lidmaatschap, dat het Duits Archeologisch Instituut evenals Ex Oriente Lux hem aanbood, en de toekenning van de Museummedaille.

Wie met hem nader in aanraking kwam zal een dankbare herinnering aan zijn persoon bewaren. Met een aanvankelijke gereserveerdheid bleken grote hartelijkheid en werkelijke belangstelling samen te gaan. Deze fijnzinnige, wijze man was voor degene, die van hem bijstand verwachtte, een raads- en leidsman, op wie men staat kon maken.

De periode van Amarna lag de estheet Henri Asselberghs na aan het hart. Hij schreef over de kunst in die tijd, onder meer in de *Aegyptische Zeitschrift* 58 (1923). Vooral was hij getroffen door een passage uit de grote hymne aan de zon: Eje, 12/3. In een hem dierbare vertaling koos hij deze tot motto voor zijn Ex libris: „Eyes are on beauties until thou settest”.

M. HEERMA VAN VOSS

Bij de foto. Uit een opname, gemaakt op 25-IX-1943 in de achtertuin van Noord-eindsplein 4A te Leiden bij de herdenking van het tweede lustrum. Midden boven: Henri Asselberghs, rechts naast hem (Prof. Dr) J. Zandee. Tweede rij, geheel rechts: Prof. Dr J. H. Kramers, links van hem Prof. Dr H. Wagenvoort. Vooraan, geheel links: Prof. Dr A. de Buck, naast hem (Dr) B. A. van Proosdij, geheel rechts (Prof. Dr) A. A. Kampman.

Grieken en Perzen — een dissertatie

Aan de Rijksuniversiteit te Leiden promoveerde Mevr. H. W. A. M. SANCISI-WEERDENBURG — medewerkster van de afd. Oude Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Groningen en de lezers van Phoenix niet onbekend — op 22 mei tot doctor in de letteren op een proefschrift *Yaunā en Persai. Grieken en Perzen in een ander perspectief* (Groningen 1980, x + 271 p.); promotor was Prof. dr. W. den Boer. De auteur wil in dit boek een bijdrage leveren tot de geschiedbeschrijving van het veelszins nog raadselachtige Achemenidische Rijk, zowel door feitelijke analyses als door een methodische evaluatie vooral van de Griekse bronnen, waaruit de meeste gegevens voor de sociale geschiedenis van die periode geput worden. In een zevental hoofdstukken worden vanuit dat gezichtspunt bronnen geanalyseerd en gewogen en een aantal, vooral bij Griekse auteurs (Herodotus, Xenophon Cyropaedie, Ktesias, maar ook Josephus) overgeleverde verhalen op hun historisch gehalte onderzocht. Daarbij wordt vooral aandacht besteed aan hun mogelijke herkomst, aan de invloed van de litteraire vormgeving (novellistisch karakter, uitwerking van historische gegevens door middel van bepaalde motieven en verhaalpatronen), aan de Griekse waarde-oordelen, en aan een vergelijking met de gegevens te ontleenen aan de archeologische en epigrafische vondsten uit de Fars zelf. Aan de orde komen o.a. de koningsideologie (i.v.m. Xerxes’

Daiva-inscriptie), de situatie t.a.v. troonpretendenten en de troonopvolging (met name i.v.m. de verhalen rond Smerdis en Cambyses, en de rol van Bactrië en de Achemenidische prinses), functie en implicaties van het geven en ontvangen van geschenken (bij bepaalde gelegenheden, vooral tijdens het Nouruz- of Nieuwjaarsfeest; hierbij ook een analyse van de aan het brengen van geschenken gewijde reliëfs van Persepolis), en de tradities over discussiewedstrijden. Belangrijke vragen, die nieuwe richting kunnen geven aan het onderzoek (samenvattend behandeld in „Besluit en perspectief”, p. 244-252), hebben betrekking op de rol van de mondelinge overlevering in het oude Perzië (vóór de introductie van het eigen spijkerschrift; zie ook p. 104 vv.), op een mogelijk nomadisch verleden, en in verband daarmee, op de aanwezigheid van parallellen met en tradities uit de wereld der Euraziatische nomaden (o.a. rond de staatsvorming en het koningschap, vooral in het ritueel van de koningswijding).

Enkele van de bij dit boeiende, naar nieuwe wegen zoekende proefschrift gevoegde stellingen verdienen hier ook vermelding: 1. De Achemeniden waren geen Zoroastriërs; 3. Voor de Nouruz-plechtigheden in Persepolis heeft het Babylonische ‘*akitu*-festival’ niet als model gefungeerd; 4. Het is een dringende noodzaak dat de Achemenidische inscripties worden bestudeerd in een gecombineerd onderzoek vanuit de drie talen (en de daarmee samenhangende culturen), waarin zij geredigeerd zijn; 8. Het is te verwachten dat het einde van het bewind van de Sjah in Iran zal bijdragen tot het ontstaan van een minder geïdealiseerd beeld van Cyrus de Grote; 10. Het is waarschijnlijk dat Aeschylus voor de informatie over Perzië die hij verwerkt heeft in de *Persae*, behalve van *autopsie* en verslagen van ooggetuigen, ook gebruik heeft gemaakt van een rechtstreeks of indirect uit Babylon afkomstige bron.

In het slotdeel van het boek (p. 250) wordt i.v.m. de interpretatie van de literaire patronen en motieven in de bronnen ook de problematiek rond de „Cyrus-legende(n)” aangeroerd. De schrijver ziet die als een voorbeeld van een invlechting van historische feiten in een legendarisch patroon, in dit geval een patroon uit de mondelinge overlevering, dat oorspronkelijk met de *faits et gestes* van Sargon van Akkad was verweven, wiens plaats in de 6e eeuw v.C. door de tot de verbeelding sprekende figuur van Cyrus werd geusurpeerd. Het is wellicht nuttig in verband hiermee de aandacht te vestigen op de zojuist verschenen dissertatie van Brian Lewis, *The Sargon Legend: a study of the Akkadian text and the tale of the hero who was exposed at birth* (American Schools of Oriental Research, Dissertation Series, Cambridge Mass. 1980; xxi + 298 p.). Het literaire

motief van de te vondeling gelegde (latere) held en de typologie van de verschillende legenden, die dit motief gebruiken, vormen in dit boek de inhoud van hoofdstuk 5 en 6 (p. 149-268), waarbij niet minder dan 72 versies uit tal van kulturen en perioden worden gepresenteerd.

Prijsvraag

Teylers Godgeleerd Genootschap te Haarlem heeft een vóór 1 mei 1982 te beantwoorden prijsvraag uitgeschreven van de volgende inhoud: „Een onderzoek naar de betekenis van de in Tell Mardich — Ebla gevonden teksten uit ca. de 24e eeuw v.Chr. voor de berichten, die het Oude Testament aangaande de tijd der patriarchen heeft overgeleverd”. Deze prijsvraag stelt een actueel onderwerp aan de orde, dat volop in discussie is, vooral nu de soms nauwe relaties tussen het materiaal van Ebla en de oudste fase van Israëls geschiedenis, gelegd door de eerste uitgever van de teksten, van allerlei kanten worden aangevochten. Ook al zouden die relaties afwezig of van veel geringer betekenis zijn dan wel is aangenomen, dan is dat nog een constatering die, gezien de publicaties over dit thema, zorgvuldig en wetenschappelijk moet worden beargumenteerd en getrokken. In een volgend nummer van *Phœnix* zal nader bericht worden over de laatste ontwikkeling rond Ebla, haar teksten en haar taal.

‘INDIEN EEN STAD OP EEN HOOGTE GELEGEN IS....’

In september 1979 gaf Ms. Ann K. Guinan twee gastcolleges aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Rijksuniversiteit Groningen over het „*Šumma ālu*-project”. Zij is medewerkster aan dit project, dat uitgevoerd wordt aan de Universiteit van Pennsylvania te Philadelphia, U.S.A. Het project staat onder leiding van Prof. Erle Leichty, terwijl ook het British Museum in London zijn medewerking verleent.

De bedoeling ervan is tot een nieuwe uitgave te komen van de omen-serie *Šumma ālu* („Indien een stad (op een hoogte ligt)”; beginwoorden en bij gevolg titel of naam van de hele serie), een van de omvangrijkste verzamelingen omina uit het oude Mesopotamië. De serie omvat naar schatting meer dan 10.000 omina, verdeeld over (meer dan) 107 tabletten. Het overgrote deel van het materiaal komt uit de beroemde bibliotheek van Assurbanipal te Ninive, het moderne Kuyunjik. Deze bibliotheek, nu ongeveer 130 jaar geleden opgegraven door Sir Henry Austen Layard, bestond uit een omvangrijke hoeveelheid spijkerschrifttabletten met literaire en wetenschappelijke composities, die Assurbanipal uit ge-

heel Mesopotamië bijeen had laten brengen. De collectie, bekend als de K(uyunjik)-collectie, bevindt zich thans in het British Museum in London. Enkele duizenden (fragmenten van) tabletten uit deze bibliotheek behoren tot de omen-verzameling *Šumma ālu*. Afgezien van enkele eerder uitgegeven fragmenten werd het merendeel van de tabletten met deze omina door Cyril Gadd tussen 1925 en 1931 gepubliceerd¹). Op basis van deze copieën verzorgde F. Nötscher in het begin van de jaren dertig een bewerking van de serie (*Die Omen-Serie šumma ālu ina mēlé šakin (CT 38-40), Orientalia* 31, 39-42, 51-54, Rome 1928-1930). Deze uitgave was echter verre van volledig en het *Šumma ālu*-project aan de University of Pennsylvania heeft de zware taak op zich genomen een nieuwe editie voor te bereiden op basis van een grote hoeveelheid nieuw geïdentificeerde teksten. Hiervoor was het niet alleen nodig om met behulp van de catalogus van C. Bezold de gehele Kuyunjik-collectie opnieuw door te werken, maar ook om naar bronnen te speuren buiten deze verzameling. Dit heeft thans geresulteerd in de samenstelling van een catalogus²), die niet alleen bronnen bevat voor *Šumma ālu*, maar ook commentaren, excerpt-teksten en nauw verwante „*ālu*-achtige” teksten.

Divinatie was een in Mesopotamië wijd verbreide praktijk om via omina aanwijzingen te krijgen omtrent de bedoelingen van bovennatuurlijke krachten. Deze omina bestaan uit een protasis of voorzin, die een beschrijving bevat van een gebeurtenis of toestand en een apodosis of nazin, die de voorspelling bevat. Een voorbeeld uit het 104^e tablet van *Šumma ālu*, dat de moderne lezer amuseert, is bijvoorbeeld:

„Als een man geslachtsgemeenschap heeft met een oude vrouw — hij zal dagelijks ruzie hebben”.

Omina kunnen op uiteenlopende manieren uit zeer uiteenlopende verschijnselen afgeleid worden. Het bekendst zijn wel de zogenaamde ingewands-omina, waarbij gelet werd op de constellatie van en afwijkingen in de ingewanden van (vooral de lever, maar ook de longen en de darmen) (offer)dieren. Dat deze vorm van divinatie zeer serieus genomen werd, blijkt o.a. uit te Mari gevonden brieven, de rapporten over ingewandschouw en uit de met spijkerschrift beschreven lever-modellen van

¹) C. J. Gadd, *Cuneiform Tablets from the Babylonian Tablets in the British Museum*, parts 38-41 (London 1925-1931; herdruk in één deel 1977). Voor de publicatiegeschiedenis en bibliografische gegevens zij verwezen naar Sally M. Moren, *The Omen Series “Šumma ālu”: A Preliminary Investigation* (University of Pennsylvania Ph. D. Dissertation 1978; University Microfilms 78-16384).

²) Deze catalogus is gepubliceerd in het in noot 1 genoemde werk van S. M. Moren, een van de medewerkers van het project.

met name de Oudbabilonische tijd. In Mesopotamië verkreeg men daarnaast o.a. omina door astronomische waarnemingen te doen. Ook misgeboorten en afwijkingen bij pasgeborenen werden gezien als ominieuze verschijnselen, die de bovennatuurlijke wil tot uiting brachten. Het opstijgen van rook en het gedrag van oliedruppels in water leverden eveneens aanwijzingen op voor de wil van de goden. Dat de praktijk van het verkrijgen van omina uit de ingewanden van dieren, uit het opkringelen van rook en uit het gedrag van een oliedruppel in water zeer oud is, bewijst het feit, dat Šulgi, de tweede koning van de derde dynastie van Ur, zich erop laat voorstaan deze technieken perfect te beheersen³). Ook het bijeenbrengen van afzonderlijke omina tot grotere series is zeer oud. Dezelfde Šulgi beroept zich er in een van zijn hymnen op de initiator te zijn van het samenstellen van een serie van ingewandsomina; Šulgi zegt in regel 132 van zijn grote ode, bekend als Šulgi-B:

gīr-gin-na-inim-UZU-ga-ka nin-tu-bi gá-me-en

„Ik ben de *Nintu* van de serie van woorden van de ingewanden”. Prof. Thorkild Jacobsen maakte mij er attent op, dat *Nintu* de godin is, die helpt bij de geboorte en zo duidt Šulgi aan, dat hij degene is die helpt bij het ontstaan van een omenserie. Voor zover mij bekend is dit de oudste verwijzing naar een omenserie.

De omina van de serie *Šumma ālu* zijn omina, afgeleid van situaties en van gedragingen van mensen en dieren. De serie begint dan ook met beschrijvingen van situaties in en rondom steden; het eerste omen van het eerste tablet van de serie luidt:

„Indien een stad op een hoogte gelegen is — een bewoner van het gebied van die stad zal niet gelukkig zijn”. Na de omina die betrekking hebben op steden vervolgt de serie met situaties rond de bouw van huizen. Hij gaat dan over op planten en kleine dieren binnenshuis. Een groot deel van *Šumma ālu* bestaat uit ominieuze verschijnselen ontleend aan het gedrag van dieren; ze worden behandeld naar volgorde van grootte, van mieren en insecten via slangen en hagedissen naar katten en honden. Het laatste deel van de serie is ruwweg geordend naar het ver-

³) Zie hiervoor de compositie Šulgi-C 102: „Ik heb ook de kunst van de olie- en de rookschouw op grondige wijze geleerd”. Op basis hiervan meen ik, dat E. Leichty's opmerking, dat rookomina in de oudbabilonische tijd niet in hoog aanzien stonden niet gerechtvaardigd is. Šulgi's composities waren zeer populair op de Oudbabilonische scholen getuige het grote aantal daaraan gewijde schoolteksten dat overgeleverd is uit die periode; ook het feit, dat rookomina opgeschreven werden haalt ze uit de sfeer van diletantistische waarzeggerij; zie E. Leichty, *Literary Notes in Essays on the Ancient Near East in Memory of J. J. Finkelstein* (1977), 143.

loop van een doorsnee dag, van het gaan slapen tot het opstaan, etc. We komen dan bij de meest interessante omina, de zogenaamde gedragsomina, ontleend aan het gedrag, de gewoonten en hebbelikheden van mensen. Het principe van de gedragsomina is, dat menselijke handelingen kunnen fungeren als medium tussen mensen en het bovennatuurlijke. Dit levert een interessant filosofisch probleem op, nl. in hoeverre is de mens baas over zijn eigen handelen? Met andere woorden: zijn deze omina reflecties van bijv. fatsoensnormen, waaraan een mens zich vrijwillig, maar met sterke sociale gevolgen, kan binden of waaraan hij zich kan onttrekken, of worden zijn gedragspatronen van bovenaf bestuurd en is iedere afwijking hierop een teken van de goden, dat geluk dan wel ongeluk aankondigt? Het zijn met name de gedragsomina, die ons een beeld kunnen geven van de psychologische gedrevenheid van de mensen in het eerste millennium v.C. in Mesopotamië. Ms. Guinan zal in het hierna volgende artikel hiervan voorbeelden geven. De conclusies die we kunnen trekken uit deze omina, die op het eerste gezicht weinig belangwekkende informatie lijken te bevatten, leveren ons een schat van cultuureel-anthropologische gegevens op, die ons de drijfveren van mensen in het oude Mesopotamië kunnen helpen begrijpen. Het is duidelijk, dat dit van groot belang is bij de bestudering van met name de Mesopotamische literatuur.

We mogen dan ook hopen dat het *Šumma ālu*-project snel tot publicatie van de serie komt, opdat op basis hiervan een serie detailstudies kan volgen, die onze kennis van de divinatie-praktijken in Mesopotamië verdiepen.

Groningen, okt. 1979

GEERD HAAYER

Litteratuur

Enige recente algemene literatuur over de divinatie in het oude Mesopotamië:

- A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia. Portrait of a dead civilization* (1964), 198-227;
La divination en Mésopotamie ancienne et dans les régions voisines (= XIVe Rencontre Assyriologique Internationale 1965) (1966);
 J. Nougayrol, 'La divination babylonienne', in: *La divination. Études recueillies par A. Caquot et M. Leibovici*, tome 1 (1968), 25-81;
 A. L. Oppenheim, 'Divination and celestial observation in the last Assyrian Empire', in: *Centaurus* 14 (1969), 97-135;
 J. Bottéro, 'Symptômes, signes, écritures en Mésopotamie ancienne', in: *Divination et rationalité* (1974), 70-197;
 Ivan Starr, *The 'bārû' rituals* (diss. Yale University, 1974; University Microfilms 75-15360).
 U. Jeyes, 'The act of extispicy in ancient Mesopotamia: an outline', in: *Assyriological Miscellanies* 1 (1980; Kopenhagen), 13-32.

[RED.]

DE HOUDING TEN AANZIEN VAN SEXUALITEIT IN MESOPOTAMIE: AKKADISCHE GEDRAGSOMINA*)

Het 104^e tablet van de ominaverzameling *Šumma ālu* bestaat uit omina, die betrekking hebben op het sexuele gedrag van mensen. Ik hoop aan de hand van een nauwkeurige analyse van deze tekst aan te tonen, dat deze compositie ons veel informatie kan verschaffen over de houding t.o.v. seksualiteit in het Mesopotamië van het eerste millenium v.C. Het beeld dat ontstaat, getuigt niet van onbegrensd genot en ongebreidelde lust, doch eerder van het tegenovergestelde. Uit deze omina komt bezorgdheid naar voren ten aanzien van sexuele excessen; ze laten een behoefte zien sexuele gevoelens juist te beheersen. Deze conclusies steunen zowel op de in deze tekst gebruikte literaire technieken als op de totale structuur van de compositie.

Van alle *Šumma ālu* tabletten is tablet 104 het best bewaarde. Het was klaarblijkelijk in de oudheid zeer populair, gezien het aantal copieën. Toen Cyril Gadd deze tekst in de twintiger jaren copieerde om hem in CT 39 op te nemen¹⁾, stonden hem drie complete, elkaar duplicerende tabletten ter beschikking, waarop de gehele compositie bewaard was gebleven. Enkele nieuwe bronnen die sindsdien ontdekt zijn, dragen hoegenaamd niets bij tot de tekstreconstructie. De tekst heeft zeer veel aandacht getrokken en is veel gelezen, maar is weinig in publikaties behandeld. De enige volledige bewerking blijft de transcriptie en vertaling van Virolleaud in *Babylonica* 3 in 1910. F. Nötscher voelde zich niet op zijn gemak met dit onderwerp en liet dit tablet weg uit zijn publikatie van *Šumma ālu* in *Orientalia* 51-54 (1930). De enige bewerking van tablet 104, die sinds Virolleaud's werk in al die jaren verscheen, is A. K. Grayson's vertaling van een aantal omina van het tablet in zijn boek *Papyrus and Tablet*.

De redenen hiervoor zijn tweeërlei: Ten eerste is de compositie niet behandeld vanwege het onderwerp. De omina beschrijven expliciet sexuele gedragingen van de mens. Sexualiteit in zijn vele facetten werd tot voor kort door wetenschappers in vele vakgebieden gemeden. Ten tweede zijn de omina vaak moeilijk te begrijpen en te vertalen; ze bevatten veel woordspelingen en ongewone logogrammen, waardoor veel uitdrukkingen duister blijven.

---

*) Ik ben Geerd Haayer dank verschuldigd voor het in het Nederlands vertalen van de tekst van deze lezing.

¹⁾ De omina zijn genummerd overeenkomstig de regelnummering van Gadd's samengestelde tekst in *Cuneiform Texts from the British Museum*, Part 39, pl. 44-46.

Tablet 104 is een van de vele tabletten, die tot het genre van de zogenaamde gedragsomina behoren. In gedragsomina zijn menselijke handelingen het mechanisme om een goddelijke boodschap tot uiting te brengen. Op dit moment zijn er van *Summa ālu* vier volledige tabletten met gedragsomina bekend; van ongeveer vijf andere hebben we fragmenten. Binnen de gedragsomina zijn twee categorieën te onderscheiden: de „onwillekeurige” omina, ontleend aan onbewuste of toevallige gedragingen, en de „willekeurige” omina, ontleend aan handelingen, die iemand uit vrije wil verricht.

Twee tabletten behoren tot de categorie van „onwillekeurige” omina: één tablet met omina ontleend aan gedragingen tijdens de slaap en het andere ontleend aan onhandig gedrag en onbewuste hebbelijkheden. De tabletten 103 en 104 behoren tot de categorie van de „willekeurige” omina, beide met betrekking to sexueel gedrag van mensen. Tablet 103 bevat een verzameling omina ontleend aan de medische en technische aspecten van sexueel gedrag. Het behandelt ongebruikelijke posities bij de coïtus, ziektes en passende of minder passende vrouwelijke partners. Wij laten deze omina hier verder buiten beschouwing. Tablet 104, dat hier in detail behandeld zal worden, bevat omina met betrekking tot de psychologische aspecten van allerlei seksuele handelingen.

Ondanks de vele philologische en semantische problemen geeft dit tablet ons voldoende houvast om een poging tot interpretatie te ondernemen en de omina te plaatsen binnen de context van de Mesopotamische samenleving. Naar mijn overtuiging kunnen deze omina ons veel inzicht verschaffen in de houding ten opzichte van seksuele relaties in Mesopotamië van het 1^e millenium v.C.

Op het eerste gezicht lijken deze omina met elkaar in tegenspraak te zijn en niet in overeenstemming te zijn met onze kennis over de houding ten opzichte van sexualiteit in Mesopotamië in het algemeen. Bijvoorbeeld:

- (33) „Als een man seksuele relaties onderhoudt met een man uit de *gerseqqû*-klasse — voor één geheel jaar zullen de zorgen, die hij heeft, verdwijnen”, of:
- (34) „Als een man seksuele relaties onderhoudt met een slaaf, die in zijn huis geboren is — rampspoed zal over hem komen.”

Hoewel beide omina betrekking hebben op homoseksuele handelingen, is in het ene geval de voorspelling gunstig, in het andere daarentegen ongunstig. Betekent dit dat homoseksualiteit met de ene klasse van personen acceptabel was, maar met de andere niet? Het is duidelijk, dat we niets te

weten komen over houdingen ten opzichte van homosexualiteit in Mesopotamië, als we de tekst letterlijk interpreteren. Een ander voorbeeld:

- (8) „Als een man sexuele relaties onderhoudt met de vrouw van een andere man — ... zal hem een gunst verlenen.”

Dit omen heeft betrekking op overspel en de voorspelling is gunstig. Maar we weten uit de rechtscodices, dat overspel afgewezen werd. Sterker nog, in de verzameling bezweringsteksten, in de oudheid bekend als *Šurpu*, werd het beschouwd als een bezoeking. Hoe moeten we deze schijnbare tegenstelling tussen zulke omina en al het andere, dat we weten omtrent mesopotamische mores verklaren?

Hiervoor moeten we een nauwkeurige analyse maken van de afzonderlijke omina om gemeenschappelijke en consistente gedragspatronen te ontdekken; op deze wijze kunnen we zien of de ongunstige omina gemeenschappelijke trekken vertonen en of zulks ook het geval is met de gunstige. O. i. zal een kritische beschouwing van dit tablet een samenhangend beeld laten zien van de houdingen ten opzichte van sexueel gedrag.

De structuur van het tablet als geheel en het herkennen van paranomastische associaties staan ons ten dienste om deze houdingen te achterhalen. Onze omina worden gewoonlijk gerangschikt in groepen van twee, soms drie, naar het onderwerp van de protases, maar soms ook naar dat van de apodoses. Vaak komen de omina in antithetische paren voor, een rangschikking die heel gebruikelijk is bij Mesopotamische wetscodices en omina.

Uit tablet 104 komt duidelijk naar voren, dat sexuele potentie en kracht van mannen hoog aangeslagen wordt, maar tegelijkertijd zien we aarzeling, angst en het onderdrukken van sexuele gevoelens, waarbij twee steeds terugkerende thema's een rol spelen, nl. het concept van buitensporigheid versus beheersing én het ideaal van manlijke dominantie. Angst voor een sexueel agressieve vrouw is een verwant, maar secundair thema.

Tablet 104 zal in het licht van deze thema's nader bezien worden, waarbij ik zal nagaan hoe literaire technieken in deze compositie deze thema's verduidelijken.

Het hele tablet door zijn excessieve, oncontroleerbare handelingen of het voorkomen van buitensporige sexuele uitspattingen een voorteken van ongeluk. Zelfs als de tekst zo kapot zou zijn, dat men alleen het woord *giná*, „voortdurend”, of een werkwoordsvorm voorzien van een

iteratief-infix (dat een telkens herhaalde handeling aanduidt) zou kunnen lezen, dan zou het toch mogelijk zijn om ongunstige omina door middel van deductie te identificeren.

Als eerste zou ik omina willen bespreken, die betrekking hebben op nachtelijke zaadlozingen.

- (25) „Als een man sexuele relaties heeft en dan die nacht ejaculeert — die man zal zware verliezen lijden”.

In dit omen heeft de man sexueel contact en heeft dan bovendien nog sexuele energie over, die zich ontladend in een nachtelijke zaadlozing. De voorspelling van dit omen, evenals die van andere omina die betrekking hebben op nachtelijke zaadlozingen, wordt uitgedrukt in financiële termen. Het betreft hier een ongunstige voorspelling: een buitensporige ontlading van sexuele energie wordt beschouwd als een verlies van iets.

Bovengenoemd omen wordt gevolgd door zijn tegendeel:

- (26) „Als een man in zijn droom ejaculeert en bespat wordt met zijn sperma — die man zal rijkdom vinden; hij zal financieel voordeel hebben.”

Dit omen heeft betrekking op een normaal voorkomende nachtelijke zaadlozing. Het financiële thema komt hierin tweemaal tot uiting, nl. hij zal rijkdom vergaren en hij zal op financieel gebied succes hebben. Dit is een bemiddeld man: zijn financiële kracht is een manifestatie van zijn sexuele kracht. Zijn sexuele energie is groot, maar het wordt gezien als een aspect van zijn algehele vitaliteit en ontaardt niet in uitspattingen.

Nog een ander voorbeeld:

- (27) „Als een man voortdurend ejaculeert — die man is niet rein; hij zal zware straf ondergaan; dood of ongeluk is hem beschoren.”

Hier worden we geconfronteerd met een sexuele ontlading, die abnormaal, oncontroleerbaar en buitensporig is. Het excessieve karakter van dit gedrag wordt benadrukt door het iteratieve *tan*-infix van de werkwoordsvorm *igdanallut* „herhaaldelijk ejaculeert” (*galātum* met iteratief-infix).

Er zijn verschillende andere gevallen in deze tekst, waarin gebrek aan fysieke controle als uiterst noodlottig wordt gezien:

- (11) „Als een man herhaaldelijk ejaculeert bij een onreine vrouw — hij zal sterven in de bloei van zijn leven.”

- (12) „Als een man (sexuele relaties heeft) met een vrouw, (terwijl hij) dronken (is) en hij defaeceert onophoudelijk — ... smart zal zijn deel zijn''²⁾.

Deze twee omina staan bij elkaar en voorspellen kwaad, omdat zij betrekking hebben op onbedwingbare fysieke verschijnselen. In beide gevallen zien we het onderliggende thema van een gebrek aan reinheid. Een onreine vrouw, *lā zakūtu*, betekent misschien een menstruerende vrouw, maar voor deze stelling ontbreekt philologisch bewijs. In het tweede omen zien we dat het bandeloos gedrag (dronkenschap) een situatie heeft gecreëerd, waarin een man letterlijk niet meer in staat is zich onder controle te houden.

Ook de volgende twee omina houden zich bezig met het niet onder controle kunnen houden van lichamelijke functies:

- (21) „Als een man een erectie heeft, terwijl hij op straat loopt — financiële verliezen zullen zich voordoen.”

In dit omen is sprake van een humoristisch verband tussen de protasis en de apodosis, dat wordt veroorzaakt door een frappante litteraire techniek. Het logogram *ZI.GA* staat voor het Akkadische *šītu*. Dit is een gewoon woord voor financieel verlies, dat herhaaldelijk in de literatuur voorkomt. *ZI.GA* staat bovendien nog voor het Akkadische *tebû*, „opstaan”, en *tebûtu*, „het oprijzen” of „erectie.” Het woordspel ontstaat door de twee mogelijke betekenissen van het logogram. Het is een geheel grafemisch grapje en zou niet aan het licht treden als de tekst hardop gelezen zou worden.

Het volgende omen betreft eveneens gebrek aan controle:

- (22) „Als een man bij een vrouw in een taveerne is en hij urineert — hij zal geen voorspoed hebben. Om te voorkomen dat (het kwaad) naderbij komt: hij moet de stijl van de taveernedeur rechts en links met zijn urine besprenkelen en dan zal hij voorspoed hebben.”

Opnieuw zien we hetzelfde thema. Incontinentie is het meest elementaire gebrek aan beheersing. Dit is geen symptoom van een ziekte; het ongecontroleerd urineren van de man is hier vermoedelijk het resultaat van zijn onmatig gedrag.

Een ander aspect van de angst voor excessen, dat regelmatig uit deze omina naar voren komt, is het zich te veel laten gaan bij bepaalde sexuele

²⁾ De haakjes duiden op de elliptische wijze van schrijven, een stijlfiguur, die ook elders in deze compositie voorkomt.

handelingen. Enkele voorbeelden hiervan hebben we reeds hierboven ontmoet. Een ander voorbeeld is het volgende omen:

- (14) „Als een man herhaaldelijk tegen zijn vrouw zegt: „Bied me je anus” — die man ... zijn eten zal hem niet bevredigen.”

Dit omen doet niet zozeer een uitspraak over anaal geslachtsverkeer als wel over het *herhaaldelijk* ernaar verlangen. Hoewel het eerste gedeelte van de apodosis onduidelijk blijft, kan toch geconcludeerd worden, dat de gevolgen van dit handelen ongunstig en onplezierig, maar niet verschrikkelijk zijn. Oppervlakkig gezien lijkt het erop, dat deze omina „onreine” handelingen of situaties gemeen hebben. Er is echter in tablet 104 geen directe relatie tussen het „onrein” handelen en een noodlottige voorspelling.

Het hiernavolgende omen heeft op soortgelijke wijze betrekking op het begrip „beheersing”:

- (15) „Als een man in de gevangenis lijdt aan „kloppingen” vanwege zijn manlijkheid en als hij dan bij het opstaan een erectie heeft en homoseksuele gemeenschap begeert — die man zal ongeluk ondervinden.”

Het voorspelde ongeluk komt niet voort uit een eventuele homoseksuele daad, maar uit de onbedwingbare lust. De man heeft niet alleen geen controle over de situatie waarin hij zich bevindt, maar ook niet over de wijze, waarop hij zijn seksualiteit tot uiting kan brengen.

Dit is een centraal punt voor het onderzoek naar houdingen ten opzichte van seksualiteit. Sexualiteit in zich impliceert reeds het loslaten van beheersing. In deze omina zien we dat uitdrukking van sexuele gevoelens onderworpen moet zijn aan restricties en dat gevaarlijke krachten in toom gehouden moeten worden. Dit is niet het type maatschappelijke restrictie voorgeschreven in de wetten, maar eerder een diep gevoelde emotionele restrictie, die poogt een mens voor destructieve krachten te behoeden.

In dit licht moeten we nu twee omina bezien, die de normen van sexueel verkeer tijdens de *siësta* laten zien:

- (16) „Als een man gewoonlijk overdag tijdens de *siësta* gemeenschap heeft — die man zal geluk hebben; geluk zal hem geschonken worden.”

Het tweede omen is te moeilijk om hier in detail te bespreken, maar laten we de volgende passage eruit bekijken:

- (4) „...tijdens de siësta — het is goed; overdag treffen de goden raadslagen voor het land en zij nemen de lotsbeslissingen voor de hele mensheid.”

Er wordt hier duidelijk gemaakt dat de dag de tijd is van raad en rede; de nacht daarentegen staat voor een gevaarlijke tijdsspanne, waarin demonen ronddolen, de menselijke wereld binnendringen en een bedreiging vormen voor rationaliteit.

- (35) „Als een man gemeenschap heeft met een vrouw op de drempel — die vrouw zal geen voorspoed hebben.”

Een vrijwel identiek omen is te vinden in tablet 103 en ook daar betreft de voorspelling niet de man, maar de vrouw. Dit geeft blijk van een consistent beeld. De drempel staat voor een gebrek aan context; de drempel bevindt zich noch binnen, noch buiten. Het is de grens van twee werelden, staat daardoor voor een gebrek aan beheersing en is als zodanig de bron voor een noodlottig omen.

Op soortgelijke wijze werd een kruispunt gezien als een noodlottige locale:

- (30) „Als een man een prostituée frequenteert op een kruispunt — hetzij de hand van een god, hetzij de hand van de koning zal hem aanvallen.”
- (31) „Als een man gemeenschap heeft in een doodlopende straat — hij zal verliezen lijden.”

De behandeling van sexuele gemeenschap op een kruispunt brengt ons op het tweede hoofdthema van tablet 104: de manlijke dominantie.

- (29) „Als een man een vrouw grijpt op een kruispunt — die man zal geen voorspoed hebben.”

Dit heeft betrekking op verkrachting, aggressief gewelddadig gedrag, gericht tegen een vrouw. Hoewel manlijke aggresiviteit een geprezen karaktertrek is, speelt in dit omen de overheersing een secundaire rol ten opzichte van het excessieve van het gedrag van de verkrachter. Dit gekoppeld aan de plaats van het misdrijf resulteert in een noodlottig omen.

Het begrip ‘manlijke dominantie’ speelt een belangrijke rol in tablet 104. Hetzelfde begrip wordt ook weerspiegeld in één van de interessantste omina van de compositie:

- (13) „Als een man anale gemeenschap heeft met een man van gelijke status — die man zal eerste zijn onder zijn broeders en collega's.”

Dit schijnt op humoristische wijze de aard van zijn positie uit te drukken. Hij bevindt zich fysiek achter de andere man, maar, omdat hij hier de actieve partij is, wordt de situatie omgedraaid en wordt hij de voorste (d.i. de eerste). Het gaat in dit omen niet om de homosexualiteit. Een agressieve man overheerst en vernedert een man, van wie nadrukkelijk gezegd wordt, dat hij *mehrišu*, „zijn gelijke”, is.

Anaal geslachtsverkeer wordt in het Akkadisch uitgedrukt door *alāku*, „gaan”, of *tehû*, „naderen”, tot de *qinnatu*, „anus.” We zien nu dat een zeer in het oogspringend woordspel tussen het woord anus, *qinnatu*, en het meervoud van „collega”, *kinātu*, de protasis met de apodosis verbindt en zo de psychologische realiteit van de situatie benadrukt. Misschien moeten we in dit verband ook het omen bezien, dat betrekking heeft op een man, die sexuele relaties onderhoudt met een vrouw van een andere man.

- (8) „Als een man sexuele relaties onderhoudt met de vrouw van een (andere) man — ... zal hem een gunst verlenen.”

Hoewel overspel niet goedgekeurd wordt, leidt de overheersing van de ene man door de andere door middel van diens vrouw tot iets positiefs.

Drie omina, de nos. 32, 33 en 34, die handelen over homosexualiteit, lijken weinig te maken te hebben met het hierboven behandelde thema. Bij nader onderzoek blijkt echter, dat we hier te maken hebben met het op een subtiele manier tot uitdrukking brengen van een ons reeds vertrouwd thema:

- (32) „Als een man sexuele relaties onderhoudt met een *assinnu* — zorgen zullen worden weggenomen.”
- (33) „Als een man sexuele relaties onderhoudt met een man uit de *gerseqqû*-klasse — voor één geheel jaar zullen de zorgen, die hij heeft, verdwijnen.”

Zowel de *assinnu* als de *gerseqqû* hebben de een of andere officiële functie buitenshuis. De *assinnu* is een acteur, die een plaats had in de Ištarcultus en de *gerseqqû* maakt deel uit van de klasse van „dienaren.” De *gerseqqû* had huishoudelijke taken bij het paleis of de tempel. Sexuele relaties met deze partners staat voor overheersing en het verkrijgen van macht.

- (34) „Als een man sexuele relaties onderhoudt met een *dušmu*³⁾ — ramspoed zal over hem komen.”

³⁾ De *dušmu* is een slaaf, die in het huis van zijn meester geboren is.

De *dušmu* maakt deel uit van het huishoudelijk personeel, maar hij behoort in tegenstelling tot de *gerseqqû* tot de huisgemeenschap.

Sexuele omgang met een in het huis geboren slaaf is het soort relatie dat te dicht bij huis ligt en dat te veel staat voor een relatie met een vrouw. Het wordt beschouwd als sexuele vernedering, overgave en te weinig overheersing. Het is echter een gunstig teken sexuele contacten te hebben met de echtgenotes van andere mannen en met rivalen; dit gedrag staat weliswaar in een kwaad daglicht, maar controle en overheersing wegen zwaarder.

Hierboven hebben we reeds gezien, dat bezorgdheid over excessief sexueel genot gekoppeld wordt aan het begrip overheersing door de man. Aan deze thema's lijkt een diepgevoelde behoefte aan controle en vrees voor sexuele overgave ten grondslag te liggen. Zie ook omina 9 en 10:

- (9) „Als een man sexuele omgang heeft in de nacht en dan in een droom met zijn zaad bespat raakt — die man zal financiële verliezen lijden.”
- (10) „Als een man sexuele omgang heeft met een vrouw en ejaculeert en dan bespat raakt met zijn zaad — het is gunstig; die man zal financieel gewin hebben.”

Het tweede, antithetische omen van dit paar heeft evenals het eerste betrekking op sexuele energie die verder gaat dan de aanvankelijke sexuele daad. Maar omen 10 is een goed omen. Er wordt financieel gewin in plaats van verlies voorspeld. Wat nu onderscheidt omen 10 van omen 9? Omen 10 stelt zeer duidelijk dat de man sexuele omgang heeft met een vrouw. De sexuele energie stijgt uit boven dit gebeuren en ontaardt zich uit zichzelf zonder de vrouw. Derhalve is hij volledig dominant en geeft zich niet aan haar over. Het omen doet duidelijk uitkomen, dat het hier gaat om een nachtelijke zaadlozing. Een sexuele beleving, die begint met een vrouw, maar uit zichzelf tot een orgasme leidt, is een gedragspatroon, dat geenszins op zichzelf staat, maar ook elders in tablet 104 wordt aangetroffen.

Laten we nu het paar omina 17 en 18 bekijken. De antithetische rangschikking hiervan laat de interne psychologische dynamiek zien:

- (17) „Als een vrouw een man „bestijgt” — die vrouw zal zijn viriliteit voor één maand wegnemen.”
- (18) „Als een man met een vrouw op een bed spreekt en masturbeert, nadat hij van het bed is opgestaan — die man zal gelukkig en vrolijk zijn; waar hij ook gaat, alles zal aangenaam zijn; hij zal zijn ideaal bereiken.”

Het eerste omen (17) toont de noodlottige gevolgen van een sexueel agressieve vrouw. Het is niet duidelijk of de vrouw het initiatief neemt, maar ze behoudt de controle over de geslachtsdaad, hetgeen resulteert in het verlies van de viriliteit door de man. Het tweede omen (18) toont het tegenovergestelde. Terwijl omen 17 laat zien dat een man zijn sexuele potentie kan verliezen door te bezwijken voor een agressieve vrouw, schildert omen 18 een man, die in staat is zijn sexuele begeerte voor een vrouw te beheersen en zo de macht te behouden. Hij bevindt zich in een situatie met een vrouw, waarin duidelijk mogelijkheden zijn op sexueel gebied. Hij geeft zich niet aan de vrouw over, maar in plaats daarvan laat hij de vrouw voor wie ze is en komt uitzichzelf tot bevrediging. Dit voorspelt uitermate groot geluk. Merk op, dat het omen de man beschrijft als zeer vrolijk en hem een toekomst voorspelt vol van tevredenheid en — belangrijker nog — van succes. Een man, die in staat is niet zozeer om zijn sexuele begeerte als wel zijn begeerte naar een vrouw te beheersen, is een man, die geluk zal vinden en zijn doel zal bereiken. Ik wil met mijn interpretatie van dit omen niet impliceren, dat de Mesopotamiërs van het eerste millennium v.C. dachten, dat een man geen gemeenschap mocht hebben met een vrouw. De zaak is ingewikkelder. Aan deze en andere omina ligt de opvatting ten grondslag, dat men zich niet door sexuele krachten moest laten beheersen. Zolang sexuele potentie en vitaliteit onder controle gehouden worden, leiden zij tot potentie en vitaliteit in andere aspecten van het leven; maar sexualiteit die niet onder controle gehouden wordt, wordt gezien als een zeer gevaarlijke en misschien wel iemand verzwakkende kracht. Dit is geen ongewone opvatting. We zien het in veel culturen optreden, zelfs in de onze. Wat ongewoon is in deze tekst is de aard en de mate waarin sexuele overgave als gevaarlijk beschouwd wordt. Het is altijd een ongunstig omen als een vrouw sexueel aggressief is, als ze het initiatief neemt bij sexuele handelingen of als ze zich sexueel onafhankelijk van haar partner uit:

- (20) „Als een man met een vrouw samen is en zij daarbij voortdurend naar zijn penis kijkt — wat hij ook maar vindt zal niet meer veilig zijn in zijn huis.”
- (28) „Als een man een vrouw voortdurend zijn penis laat grijpen — hij is niet rein, de god zal zijn gebed niet verhoren.”

Een man, die een vrouw uitdaagt assertief te handelen, zelfs al is het voor zijn eigen genoegen, verliest de belangstelling van zijn persoonlijke god. Weer zien we het beeld, dat uit de hele compositie naar voren komt: de behoefte om sexuele gevoelens te beheersen en te bedwingen.

- (36) „Als, wanneer een man bij een vrouw is, terwijl ze elkaar aankijken, haar handen haar vulva beroeren — die man is niet rein, voor de rest van zijn leven zullen zijn handen beven.”

Het verband tussen de protasis en de apodosis is duidelijk. Het is niet duidelijk of de vrouw zichzelf alleen maar aanraakt of masturbeert. De intensiteit en de levendigheid van de voorspelling zijn een aanwijzing voor het laatstgenoemde. In beide gevallen is de psychologische strekking hetzelfde. De macht van de man over de vrouw is niet volledig. Haar overgave aan auto-eroticisme wijst erop, dat zij de situatie sexueel onder controle heeft, terwijl hem de controle hierover ontbreekt.

Vergelijk dit omen met het al eerder besproken omen 18: de situatie is dezelfde met dit verschil, dat het hier de vrouw is die masturbeert en niet de man. Dit wordt gezien als een zeer bedreigende, noodlottige situatie. Bij vergelijking van deze beide omina blijkt onmiskenbaar de psycho-sexuele dynamiek van deze compositie.

De volgorde van de omina en het rangschikken in groepen versterkt de thema's en is van centraal belang voor het begrijpen van de tekst. Een opvallend voorbeeld volgt hierna. Bij de betekenis van dit paar omina gaat het om de antithetische rangschikking en paranomastische associaties.

- (19) „Als een man voortdurend kijkt naar de vulva van zijn vrouw — zijn gezondheid zal goed zijn; ditto — hij zal dingen verwerven, die hem niet toebehoren.”
- (20) „Als een man met een vrouw samen is en zij daarbij voortdurend naar zijn penis kijkt — wat hij ook maar vindt zal niet veilig zijn in zijn huis.”

De protases van beide omina gebruiken de werkwoordsvorm *ittanaplas* „herhaaldelijk kijken” (in sexuele zin). De apodoses van beide behandelen materiële bezittingen; de één het verwerven van goederen, de ander het in bezit houden ervan. Omen 19 is een voorbeeld van de overheersing van de man, terwijl er bij omen 20 het tegenovergestelde het geval is: de vrouw is de agressieve persoon, omdat zij voortdurend kijkt. Dit is een bedreigende, castrerende situatie met als gevolg, dat niets veilig is in het huis van de man. De werkwoordsvorm van de protasis van omen 20, *šutātú*, „bij elkaar zijnde” (lett. „elkaar ontmoetend”), is de Št-stam van het werkwoord *atú*, „vinden”; de G-stam van hetzelfde werkwoord („hij vindt”) wordt in de apodosis gebruikt. Deze paranomastische verbinding tussen de beide delen van het omen geeft een subtiel verband weer en

versterkt de psychologische strekking ervan. In Mesopotamië werd sexualiteit als een weldadige kracht gezien, maar deze moet wel in toom gehouden worden, en zij is gevaarlijk, tenzij er op de juiste wijze mee omgegaan wordt. Hiermee gaat het begrip samen van mannelijke agressiviteit en vrouwelijke passiviteit. Men nam aan dat assertief zelfbewust gedrag van de man een sexuele etiologie had, maar het doel ervan was idealiter niet sexueel. Een sexueel agressieve vrouw daarentegen berooft de man van zijn heerschappij, zijn dominante rol en zijn leiding.

In hoeverre heeft het psycho-sexuele beeld, zoals dat naar voren komt uit tablet 104, nu relevantie buiten dit document? Waarnemingsomina registreren gebeurtenissen die bedreigend en eventueel gevaarlijk kunnen zijn. Men mag dus verwachten dat omnia, ontleend aan sexueel gedrag van de mens, een beeld van sexuele angstgevoelens van een doorsnee man weergeven.

Kunnen we ons een beeld vormen van de ideale man in het eerste millennium v.C. in Mesopotamië? Een man, die de echtgenotes van andere mannen najaagt, maar weinig behoefte aan een vrouw heeft; een man, die een sexueel agressieve vrouw mijdt; een man, die zich niet overgeeft aan een alles verterende sexuele relatie met een vrouw; een man, die zijn macht en kracht spaart voor niet-sexuele doeleinden; zeker, een man met sexuele driften, maar wel iemand, die ze kan beheersen; een man, die louter door zijn agressiviteit de „eerste is onder zijn broeders en collegaë.”

We hoeven niet ver te zoeken in de Mesopotamische literatuur om zo'n man te vinden. In het begin van het epos wordt Gilgamesj beschreven als een man met een onbegrensde agressieve energie. Ondanks het feit dat hij zichzelf ten dele als goddelijk beschouwt, woont hij als mens op aarde — de glorie en de schrik van de bewoners van Uruk. De beschrijvingen van hem spreken voor zichzelf:

Gilgamesj laat het jonge meisje niet bij haar moeder, de dochter bij de held, de echtgenote bij de jonge man (I, ii 27v.).

Manlijkheid straalt van hem af, kracht bezit hij, zijn lichaam is één en al aantrekkelijkheid, hij is machtiger en sterker dan jij (= Enkidu; I, v 16vv.).

Het beeld, dat tablet 104 ons geeft van de Mesopotamische man, wordt in Gilgamesj tot ideaal verheven.

Het Gilgamesj-epos levert ons twee schitterende sexueel-geladen scènes. Deze scènes — de verleiding van Enkidu door de prostituée en Gilgamesj' afwijzing van Ishtar — werken de thema's die in tablet 104 ont-

wikkeld zijn verder uit en nuanceren het psychologische beeld nader. Bij de verleiding van Enkidu en de gebeurtenissen, die daarop volgen, zien we de gevolgen van sexuele uitpattingen. De bewoners van Uruk hebben er behoefte aan van Gilgamesj' aggressieve energie verlost te worden en een wilde, Enkidu, wordt geschapen, in kracht de gelijke van Gilgamesj, maar niet bekend met de gewoonten van de mens. Om het doel waarvoor hij geschapen werd te kunnen dienen — nl. om Gilgamesj' energie af te leiden van het tiranniseren van zijn volk — moet Enkidu naar Uruk gebracht worden. Er wordt een prostituée gestuurd om Enkidu te verleiden om hem zo psychologisch in de greep te krijgen (I, iv: 15-28):

*De deerne maakte los haar onderkleed,
Opende haar schoot en hij zwolg in haar lust,
Zij schaamde zich niet, zij benam hem de adem,
Zij spreidde uit haar kleed, hij ging op haar liggen;
Zij toonde hem, de wilde, de vrouwenkunst,
Zijn passie golfde over haar,
Zes dagen en zeven nachten was Enkidu op en sliep met haar.
Toen hij van haar geneugten verzadigd was keerde hij zich naar zijn beesten.
Maar toen de gazellen Enkidu zagen, renden ze heen,
De dieren des velds weken terug voor zijn lichaam.
Enkidu zakte ineen, zijn lichaam verslapte,
Zijn knieën versaagden, toen zijn beesten wegliepen.
Enkidu was verzwakt, zijn rennen was niet als voordien,
Nu bezat hij wijsheid, dieper inzicht.*

Zowel de constructieve als de destructieve aspecten van sexualiteit worden in deze episode nagegaan. Enkidu's ontmoeting met de deerne heeft hem ingewijd in het leven van de mens en heeft zijn blik verruimd. De verleidingsscène wordt voluptueus en uitdagend beschreven. Deze hartstochtelijke inwijding heeft Enkidu een enthousiast tegenstander van Gilgamesj gemaakt en zo wordt hij in een reeks heroïsche avonturen geworpen. Het verlies van zijn onschuld echter doet hem uiteindelijk vroeg sterven. Laten we nog eens bekijken hoe Enkidu beschreven wordt na zijn ontmoetingen (I, iv: 26vv.):

*Zijn knieën versaagden, toen zijn beesten wegliepen.
Enkidu was verzwakt, zijn rennen was niet als voordien,
Nu bezat hij wijsheid, dieper inzicht.*

Hij is uitgeput en krachteloos. Gemeenschap met de prostituée moge weliswaar als introductie in de menselijke samenleving gediend hebben, maar het heeft ernstige en uiteindelijk fatale gevolgen gehad. Op zijn sterfbed vervloekt hij de prostituée, die dit veroorzaakte.

In zijn ontmoeting met een vrouw brengt Gilgamesj het er beter van af. Wanneer de godin Ishtar zich aan Gilgamesj aanbiedt, is hij verstandig genoeg om te weigeren. Ishtar wordt in krachtige beelden van irritatie, agressie en vernietiging beschreven. Overgave aan haar zou zeker gevaarlijk zijn (VI 33-43):

*Jij bent een oven, die geen ijs kan smelten,
Een onafgemaakte deur, die wind en tocht niet buiten houdt,
Een paleis, dat zijn strijders verplettert,
Een olifant, die zijn eigen schuilplaats beschadigt,
Pek, dat zijn drager besmeurt,
Een waterzak, die zijn drager doorweekt,
Kalksteen, dat een stenen muur breekt,
Een stormram, die een vijandelijk fort vernietigt,
Een schoen, die zijn drager knelt.
Wie van je minnaars beminde je voor altijd?
Wie van je vogeltjes kan nog omhoog gaan?*

Samenvattend kunnen we stellen, dat dezelfde aspecten van sexualiteit, die in tablet 104 als gevaarlijk beschouwd worden, eveneens als gevaarlijk worden gezien in het Gilgamesj-epos.

Gebrek aan ruimte noopt mij het hier bij deze voorbeelden te laten, maar ook andere teksten uit het eerste millenium v.C. geven bij nadere bestudering een beeld dat sterke gelijkenis vertoont met het hierboven geschetste. Buitensporigheid op sexueel gebied werkt verzwakkend, een sexueel agressieve vrouw staat voor verlies van macht en, het belangrijkste van alles, sexuele drift kan in het ideale geval beteugeld worden; zo kunnen simpel genot en bevrediging omgezet worden in hoge prestaties.

*University of Pennsylvania
Philadelphia
Sept. 1979*

ANN KESSLER GUINAN

EEN BIJZONDER VERSCHIJNSEL IN DE AMARNA-KUNST

In *Phœnix* 19 (1973), 231v. schreef ik een artikel: „Een hypothese over Echnaton en de negerkunst”. In het kort gezegd wees ik op de volgende bijzonderheden. De Amarna-kunst heeft meerdere facetten, welke geheel niet te verklaren zijn uit of passen in de Kretenzische en Assyrische kunst, b.v. de vele vervormingen van de menselijke figuur welke het karakter dragen van een expressionisme. Ik wees op de negerkunst, welke vaak bij uitstek expressionistisch is en veronderstelde een beïnvloeding daardoor. Negers waren zeer talrijk in Egypte, vooral in het leger; ook de lijfwacht van Echnaton bestond uit negers. Het is aan te nemen, dat de negers in Egypte hun godsdienst, waarmee hun kunst onverbrekkelijk verbonden is, gelijk elders niet verlaten hebben, hoewel de papyri daarover zwijgen.

Ik meen bovengenoemde hypothese nog te kunnen ondersteunen door het volgende. In reliëfs van het gezin van Echnaton, waarbij de koning, de koningin en drie prinsessen zijn afgebeeld, hebben de jeugdige prinsessen een merkwaardige lichaamsbouw. Zij hebben n.l. ontwikkelde borsten, als volwassen vrouwen. Als voorbeeld wijs ik op het reliëf 14145 in het Egyptisches Museum te Berlijn, voorstellende de koninklijke familie onder de stralen van de zon, en op het reliëf op de linker ingangswand van het graf van Eje te Amarna. In het eerste reliëf ziet men de drie kleine prinsessen met ontwikkelde mammae, in het tweede reliëf is dat bij twee van de drie kinderen duidelijk.

Het bestaan van het beschreven verschijnsel is in de Egyptische kunst uniek. Onder andere dynastieën komt het niet voor, vóór noch na de Amarna-tijd.

Nu is het merkwaardig dat men dezelfde bijzonderheid aantreft bij de negerkunst. In fig. 1a ziet men een vrouw, waarschijnlijk een voorouder en stammoeder, die een kind de borst geeft, dat vol ontwikkelde mammae heeft. Achter de vrouw klemmen zich nog twee kinderen aan haar vast. In fig. 1b ziet men hetzelfde motief, dat in de negerkunst niet zeldzaam is.

Over de betekenis van dit verschijnsel tast men naar ik meen bij de Amarna-kunst in het duister. Over de zin bij de negerkunst van deze ontwikkelde mammae weet men iets meer, hoewel ondervragingen van de negerbevolking, het zgn. field work, niet geheel bevredigend waren. Het is wel zeker dat zoiets alleen voorkomt bij hoog geplaatste personen en voorts, dat ontwikkelde borsten in verband staan met de vruchtbaarheid.

Fig. 1. Links: voorouderfiguur in de gestalte na een neergehurkte moeder met kind. Uit BaKongo. Musée de l'Homme, Paris. Rechts: moeder met kind door een Afo beeldhouwer, wel een afbeelding van de stammoeder der Afo. Horniman Museum, London.

Het verschijnsel wordt door Europeanen in het algemeen zeer vreemd gevonden, ver verwijderd van onze cultuur. Misschien ten onrechte. Ik herinner hier aan het bekende Romaanse kerkbeeld, de *Sedes Sapientiae*, waar Maria voor zich uit ziet en de kleine Jezus op schoot houdt. De laatste houdt de rechter hand en soms twee vingers in de hoogte en verkondigt zijn leer. Dit is geheel in strijd met de mentaliteit van een klein kind, en toch is dit beeld eeuwenlang geaccepteerd en niet vreemd gevon-

den. Zoals de kleine Jezus op geestelijk gebied verondersteld wordt zeer vroegrijp te zijn, zo de afgebeelde negerkinderen in lichamelijk opzicht.

Het is — in alle bescheidenheid gezegd — m.i. gewenst dat egyptologen de negerkunst en de literatuur daarover bestuderen.

Bergen aan Zee

H. C. JELGERSMA

DE 'TEMPELROL'

Tegen het eind van 1977 publiceerde Y. Yadin het al sinds geruime tijd onder de naam 'Tempelrol' bekend staande, uit de woestijn van Juda afkomstige manuscript¹⁾, waarover hij intussen tevoren al verschillende malen mededelingen had gedaan²⁾. Vanaf 1960, toen Yadin voor het eerst van het bestaan van deze rol hoorde, zijn met veel stagnaties onderhandelingen gevoerd over de aankoop ervan. In 1967 werd het manuscript in beslag genomen in Betlehem, in het huis van een antiquiteitenhandelaar, nadat de Israëliische troepen in de zesdaagse oorlog deze plaats bezet hadden. De rol bevond zich in een Bata-schoendoos, terwijl een groot aantal fragmenten aangetroffen werd in een Karel-I-sigaretkistje. Later kreeg de antiquiteitenhandelaar, die ook al bekend was van vroegere onderhandelingen over de aankoop van manuscripten uit de woestijn van Juda, een schadeloosstelling van 105.000 dollar.

Naast de rol zijn fragmenten bekend geworden van andere exemplaren van hetzelfde geschrift, welke fragmenten zich bevinden in het Rockefeller-museum te Jeruzalem. Ook deze fragmenten zijn door Yadin gepubliceerd, waarbij hun tekst zoveel mogelijk ingepast is in die van de rol. Tijdens de *Journées Bibliques* van 1976 te Leuven voerde deze toen nog in het verschiet liggende maar inmiddels gerealiseerde publicatie tot een enigszins pijnlijke verwikkeling. Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg, O. P., te Nijmegen, aan wie de eerste bestudering en publicatie van een aantal

¹⁾ *Megillat ha-Miqdasj* (Jerusalem 5737/1977). Van deze in het modern Hebreeuws geschreven editie zal een Engelse vertaling verschijnen.

²⁾ 'The Temple Scroll' in *The Biblical Archaeologist* 30 (1967), 135-139, herdrukt in D.N. Freedman and J.C. Greenfield (edd.), *New Directions in Biblical Archaeology* (Garden City 1969), 139-148; 'Un nouveau manuscrit de la mer Morte: le Rouleau du Temple', *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes Rendus des Séances 1967* (Paris 1968), 607-619; 'What the Temple Scroll Reveals' in *The Daily Telegraph Magazine* no. 198 (1968), 15-17; 'Peshet Nahum (4Q pNahum) Reconsidered', *Israel Exploration Journal* 21 (1971), 1-12 (in dit artikel is een gedeelte van kol. LXIV, handelend over ophanging, gepubliceerd); 'Le Rouleau du Temple' in *Qumrân. Sa piété, sa théologie et son milieu* (ed. M. Delcor), *Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium XLVI* (Paris-Gembloux 1978), 115-119, welke bundel de voordrachten bevat van de Leuvense *Journées Bibliques* van 1976.

fragmenten uit grot 11 van Qumrân was toevertrouwd door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, welke de rechten daartoe had verworven, hield op dat congres een voordracht getiteld 'Une halakha inédite de Qumrân'³⁾. De referent wist niet en kon niet weten tot welk groter geheel deze fragmenten behoorden, maar Yadin, ook aanwezig, onderkende onmiddellijk dat ze deel uitmaakten van het geschrift dat hij op het punt stond uit te geven. En in deze editie zou hij óók publiceren en maakte hij gebruik van o.a. de fragmenten van Van der Ploeg. Volgens zijn verhaal in het *Woord vooraf* had Yadin van de inmiddels overleden pater De Vaux, zeer bekend door zijn archeologische onderzoekingen ook te Qumrân en in de omgeving daarvan en betrokken bij de leiding van het museum, toestemming gekregen ook deze fragmenten in zijn uitgave op te nemen. De Vaux zou op dat moment niet gedacht hebben aan de door de Nederlandse Akademie verworven rechten. Hoe dit nu ook moge zijn geweest, het was moeilijk de zaak terug te draaien, en zo vinden we dan in Yadins editie ook de fragmenten van Van der Ploeg gepubliceerd.

De uitgave bestaat uit drie fraai gebonden delen plus een niet gebonden supplement bij het derde deel. Het eerste deel, dat xx + 308 bladzijden telt, heet *Inleiding*. Het bevat beschouwingen over allerlei thema's: verwerving en gesteldheid van de rol, schrift en taal, werkwijze van de auteur; de inhoud: feesten, offergaven, tempel, rituele reinheid van heiligdom en stad, koningswet, oorlogvoering en verdeling van de behaalde buit, voorschriften met betrekking tot de verleide en de aangerande vrouw, de schone gevangene, ophanging, datering en herkomst van de rol. Het tweede deel (x + 323 pag.) bevat de van uitvoerig commentaar voorziene tekst, kolom voor kolom, vervolgens nog eens de — nu doorlopende — op lacuneuze plaatsen zoveel mogelijk aangevulde tekst, een concordantie en een *index locorum* (plaatsen uit het Oude Testament, uit de Samaritaanse Pentateuch en uit oude vertalingen, uit apocriefe boeken, uit andere geschriften uit de woestijn van Juda, uit Philo en Flavius Josephus, uit het Nieuwe Testament en rabbijnse geschriften, uit Maimonides en de *Sjoelchân 'Aroek*). Het derde deel biedt na een kort *Woord vooraf* een lange reeks van foto's: de boven vermelde schoenendoos en het sigarenkistje, het manuscript vóórdat het ontrold was, verschillende stadia van de ontrolling etc., en dan alle kolommen één voor één telkens op de rechterbladzijde, met op de linkerbladzijde de desbetreffende tekst in het ons bekende Hebreeuwse drukschrift. Alles tesamen 82 bladen met

³⁾ Opgenomen in de sub 2 vermelde verzamelbundel, 107-113.

foto's; met blad 17 begint de afdruk van de afzonderlijke kolommen. Het supplement bevat aanvullende foto's van verschillende aard: een aantal kolommen is hier geheel of gedeeltelijk nog eens afgedrukt, vaak een „gewone” en een „infra-rode” foto naast elkaar, en voorts treffen we hier afbeeldingen van de reeds vermelde fragmenten van copieën, waaronder die van Van der Ploeg, aan. Ook in deel III vinden we trouwens soms met infra-rood genomen foto's (zie koll. VII-X); deze techniek doet namelijk het schrift beter naar voren komen. In dit verband moet nog een opmerking gemaakt worden. Bij het ontrollen van het eeuwenoude handschrift is de inkt van menige kolom losgeraakt van haar ondergrond, met het gevolg dat op de oorspronkelijke plaats weinig of niets meer te lezen was maar even verderop, aan de achterkant van de volgende kolom, de desbetreffende tekst in spiegelschrift was terechtgekomen en veelszins te ontcijferen viel. Zo vinden we in deel III van een aantal kolommen foto's van deze spiegelschrift-tekst, maar dan weer zo afgedrukt dat de woorden normaal te lezen zijn; ook in het supplement treffen we van een aantal kolommen of gedeelten daarvan zulke fotografische afbeeldingen aan.

Yadins weergave ('transcriptie') van de tekst is over 't algemeen betrouwbaar, hetgeen ook niet anders te verwachten was. Toch mag ons vertrouwen hierop ook weer niet blind zijn. E. Qimron heeft in de *Israel Exploration Journal* (28, 1978, 161-172) een artikel gepubliceerd getiteld 'New Readings in the Temple Scroll', waarin soms andere lezingen voorgesteld worden, soms ook correcties en aanvullingen worden aangebracht. Zo stelt hij voor in kol. VII: 14 te lezen *m^cšy hwšb*, 'werk van een kunsthandwerker' (vgl. o.a. Ex. 26: 1. 31), waar Yadin alleen maar de eerste *š* weergeeft. Op de foto laten de twee woorden zich echter vrij goed lezen. Alleen de eerste en de laatste letter (*m* en *b*) moeten geconjectuureerd worden. Bij kol. XXVII: 4, waar Yadins tekst heeft *hwq[ ][ ]lm* (waarvan *h* en ^c minder duidelijk), signaleert Qimron dat de tekst onmiskenbaar heeft *hwqwt 'wlm* ('blijvende inzetten'). En in r. 5, waar Yadin heeft *hz[ ]hnh lzkrwn*, waarvan *mh*, *z* en *n* niet duidelijk zouden zijn, is uitstekend te lezen (*hywm*) *hzh lhmh lzkrwn* ('deze dag voor hen tot een gedachtenis'). In kol. XXXVIII: 15 biedt Yadins tekst *bhwš* in plaats van het overduidelijke *mhwš* ('van buiten') van de foto. In kol. XLII: 4 heeft Yadin *b²mwt*, terwijl er staat *²mwt* ('ellen'); r. 8 van deze kolom heeft *wšlyšy* ('en naar het derde'), waar Yadin afdruckt *wšlyšy*. In kol. LII: 11 leest Yadin *whthwr*, terwijl de tekst heeft *whthr* ('en de reine', niet *plene* geschreven). In kol. LX: 18 biedt Yadin *b'wb*, maar er staat *'wb* ('dodengeest'). In kol. LXI: 2 heeft Yadin het woordje *'t* (de *nota accusativi*) *vóór hdb* ('het woord') overgeslagen; hetzelfde geldt van het woordje *hw²*

(„dát'') in r. 4, na *ybw*² („komt''). In diezelfde regel 4 heeft Yadins tekst *dbryw* („ik heb het gesproken'') in plaats van *dbry* („ik heb gesproken''). In kol. LXII: 6 biedt Yadins weergave *lyh*, terwijl de tekst duidelijk heeft *lyh* („tot haar''). Qimron heeft nog meer andere lezingen voorgesteld en correcties aangebracht, maar de hier opgesomde zijn wel de meest duidelijke en zekere. A. S. van der Woude heeft bovendien gezien dat Yadin in kol. LXI: 11 het woordje *hr*^c („de boze'') vóór *kabr* („overeenkomstig de zaak'') heeft overgeslagen⁴), een omissie die door Qimron over 't hoofd is gezien. Ik zelf meen nog in kol. x: 14 aan het eind het woordje *l* („op'') te lezen (de *l* is onbetwistbaar, de ^c is niet helemaal zeker), en in kol. XL aan het eind van r. 7 de letters *mh*, waarschijnlijk — zoals Yadin ook conjectureert — aan te vullen tot *b²mh* („el'').

Wie een verder en dieper gaande studie van de rol wil maken kan dus niet volstaan met Yadins weergave, maar zal telkens ook de foto's moeten raadplegen.

De rol heeft bestaan uit negentien aan elkaar genaaide stukken leer, waarvan echter het eerste is losgeraakt van de rest en in fragmenten uiteengevallen is. Het overgebleven geheel is 8.15 m. lang, terwijl de langste tot nu toe bekende rol, die met de profetieën van Jesaja, tot 7.34 m. komt. Het eerste stuk leer, voor zover beschreven, is naar Yadin vermoedt ongeveer 60 cm lang geweest, waarmee we komen op 8.75 m. Rekening houdend met de waarschijnlijkheid dat de rol aan het begin, evenals aan het eind, een blank gedeelte heeft gehad — bij andere rollen is dat ook het geval — schat Yadin de totale oorspronkelijke lengte op ongeveer 9 m.

Van het manuscript is heel wat teloor gegaan. In de eerste plaats ontbreekt het bovenstuk zodat we telkens een variërend aantal regels (vaak zeven naar de berekening van Yadin) missen. In de tweede plaats ontbreekt de eerste kolom geheel. Vermoedelijk heeft zich vóór wat nu de eerste (fragmentarische) leesbare kolom is niet meer dan één kolom bevonden. In Yadins uitgave begint de telling dan ook met II. De aanvangskolommen (II-V) zijn, zoals reeds is opgemerkt, als losse fragmenten tot ons gekomen. We hebben daarvan telkens slechts een vrij smal middenstuk. Ook verderop vertoont de rol ernstige beschadigingen, vooral aan de bovenkant (afgezien van het al vermelde verlies van de eerste regels). Pas bij kolom XLII wordt het iets beter, al zijn ook dán de eerste zichtbare regels nog allesbehalve compleet. Het handschrift heeft 67 ko-

⁴) Zie *Journal for the Study of Judaism* 10 (1979), 123.

lommen bevat, maar de laatste telde vermoedelijk slechts een regel of vijf tekst, zodat daarvan voor ons niets overgebleven is. Kolom LXVI, die handelt over het verbod van huwelijken tussen personen in bepaalde graden van verwantschap, eindigt met „Hij zal niet nemen” als begin van een nieuwe paragraaf. Daarop moet nog een object gevolgd zijn en dit moet boven aan kol. LXVII gestaan hebben. Aangezien de rol hier, aan het eind, afgezien van het bovenstuk, intact is en de ruimte verder onbeschreven gebleven is kan de laatste kolom niet veel regels meer bevat hebben.

Naar het schijnt hebben twee verschillende handen aan het manuscript gewerkt: de kolommen VI-LXVI zijn door een andere kopiist geschreven dan II-V. Wellicht was in de loop van de tijd het begin van de rol versleten en heeft men in de plaats van het eerste stuk leer een nieuw stuk aangebracht. Dit nieuwe stuk was dan door een ander beschreven, en daarbij heeft de kopiist, blijkbaar een ietwat andere verdeling van de tekst over de kolommen volgende, een deel van kolom VI in kolom V geschreven, zodat deze twee kolommen ten dele dezelfde tekst bevatten.

Het schrift van de rol — van beide kopiïsten — is van wat Albright het „Herodiaanse” type heeft genoemd. Dit was in zwang van ± 37 v.Chr. tot ± 70 na Chr. Uit die tijd moet ons handschrift dus dateren, het oudere deel (koll. VI-LXVI) misschien uit het begin van onze jaartelling of nog even daarvóór, het jongere (II-V) uit een wat latere periode. Het geschrift zelf moet echter ouder geweest zijn, want bij de fragmenten van andere exemplaren is ook een stuk aangetroffen in het zo geheten Hasmoneese schrift dat daarom dateren moet uit de tweede helft van de tweede eeuw v.Chr.

De taal van de rol is nauw verwant aan het Hebreeuws van het Oude Testament. Het manuscript citeert dikwijls uit de Pentateuch, en de auteur heeft ook verder zijn best gedaan zich wat taaleigen betreft aan te sluiten bij de Bijbel. Hij is echter niet helemaal geslaagd in zijn opzet: zijn taal vertoont duidelijk kenmerken van zijn eigen, jongere Hebreeuws. Zo gebruikt hij menigmaal in de plaats van de imperfectieve werkwoordsvorm het tegenwoordig deelwoord samen met een vorm van het werkwoord ‘zijn’. In kol. xxxviii: 10 bijvoorbeeld lezen we *šmh yhyw ʾwklym*, „daar zullen zij eten(de zijn)”, en in kol. lviii: 8 vinden we *yhyw šwmrym*, „zij zullen bewaken(de zijn)”. Ook de woordenschat van de rol wijst in deze richting. De auteur gebruikt termen die eigen zijn aan het Misjna-Hebreeuws en niet, of slechts een enkele maal in een jong boek van het Oude Testament voorkomen. Zo treffen we in kol. iv: 4 en 5 het woord *rwbd*, „terras, platform”, aan, en in kol. lii: 18 het woord *rs*, een

lengtemaat („stadie”) die ook elders in de Qumrân-literatuur gevonden wordt, namelijk in een beschrijving van het Nieuwe Jeruzalem⁵). Een tot nu toe onbekend woord, wellicht van Perzische herkomst, is ²*dšk*, dat in het meervoud voorkomt in kol. xli: 16. In het verband is sprake van poortgebouwen in de muur rondom de buitenste voorhof van de tempel. De maten van de poorten in deze gebouwen worden aangegeven, en vervolgens is er, als ik het goed zie, sprake van zolderingen. Dáárvan wordt dan gezegd: „met ²*dškym*, cederhout, en overtrokken met goud”. Misschien betekent het woord zoiets als „planken” of „balken”. Het woord *prwr*, „zuilengang”, dat ook elders in de Qumrân-geschriften voorkomt en in de Tempelrol een keer of tien aangetroffen wordt, vinden we ook, zij het in de ietwat oudere vorm *prbr*, in 2 Kon. 23: 11 en 1 Kron. 26: 18. Ook het woord *msbh*, „wenteltrap”, dat we enkele malen in de rol lezen, is van jongere datum.

Het taaleigen stelt ons echter niet in staat een enigszins nauwkeurige tijd aan te geven voor het ontstaan van het geschrift. We zullen waarschijnlijk niet moeten denken aan de vóór-Hasmoneese periode, en misschien zijn er enkele gegevens die wijzen naar de tijd van Johannes Hyrcanus (134-104 v.Chr.). Een van deze gegevens is dat de rol zeer uitvoerig aandacht besteedt aan het koningschap en aan militaire zaken, onderwerpen die blijkbaar actueel waren. Welnu, de vader van Johannes Hyrcanus, de hogepriester Simon, maakte de wereldlijke en de geestelijke heerschappij, in één hand verenigd, tot erfelijke waardigheden, terwijl Hyrcanus voortdurend een gewelddadige expansiepolitiek voerde.

Sedert Yadins eerste mededelingen is de benaming 'Tempelrol' voor ons manuscript gebruikelijk geworden. En deze zal wel niet meer uit het spraakgebruik kunnen verdwijnen. Zij is echter niet helemaal correct. Weliswaar wordt breedvoerig gesproken over de afmetingen en de inrichting van de tempel, maar er komen veel meer onderwerpen ter sprake. Alles heeft betrekking op de bewaring van het heilige volk, op waakzaamheid tegen alle besmetting met wat van vreemde herkomst is. Deze heiligheid moet blijken in de bouw van de tempel volgens voorschrift, in vervaardiging en plaatsing van het meubilair, in de offers die op de voorgeschreven tijden en wijzen gebracht worden, in de installatie van de hogepriester, in de viering van de verschillende feesten met name de Grote Verzoendag en het Loofhuttenfeest, in afmetingen en bouw van de verschillende voorhoven en bijgebouwen, in de verboden tot het betreden van het terrein van het heiligdom en van de heilige stad voor bepaalde

⁵) Zie *Discoveries in the Judaean Desert (of Jordan) III* (Oxford 1962), 188.

categorieën van mensen, in de regels betreffende het gebruik en het niet gebruiken van bepaalde diersoorten, in de voorschriften met betrekking tot een sterfhuis, met betrekking tot een zwangere vrouw wier embryo vóór de geboorte sterft, met betrekking tot contact met lijken, met betrekking tot de rechters, de afgoderij, de te offeren stukken vee, het slachten van offerdieren, met betrekking tot geloften, tot valse profeten, tot afval, tot het onderricht der priesters, tot de koning, tot het oorlogsrecht, tot de rechten van priesters en levieten, tot de profeten, de getuigen van een misdaad, de rechten der militairen, de verovering van steden, de behandeling van een onopgeloste misdaad, de schone gevangene, de opstandige zoon, de ophanging van een verrader, een verdwaald stuk vee, jonge vogels, beveiliging van het dak van een huis, de belasterde vrouw, ontucht, aanranding, en verboden huwelijksverbintenissen. De kolommen III tot XIII handelen over de bouw van de tempel en zijn meubilair, xxx tot even in XLV over de voorhoven en bijgebouwen. Verder wordt ook nog wel over de tempel gesproken — over de daar te houden plechtigheden, alsmede over de heilighouding van de stad — maar, gezien de gehele inhoud van het manuscript is de benaming ‘Tempelrol’ toch minder juist. Het zou wellicht beter zijn te spreken van ‘Heiligheidsrol’ of ‘Heiligheidsregel’, waarbij intussen erkend moet worden dat de tempel een centrale positie inneemt. De auteur gaat van dit centrum uit en maakt dan zijn cirkel steeds wijder. Kolom II geeft een soort algemene inleiding: gewaarschuwd wordt tegen verbroedering met de inwoners van Kanaän. Daarna is dan al spoedig, in kol. III, sprake van het huis waaraan Yhwh zijn naam verbindt.

Een kenmerk van het manuscript is dat, waar in Deuteronomium de wetten door Mozes gegeven worden, zij het in naam van Yhwh, hier rechtstreeks door God tot het volk Israël gesproken wordt. We geven daarvan een paar voorbeelden. In kol. LI wordt gesproken van het aanstellen van rechters en administratieve ambtenaren, zulks naar Deut. 16: 18vv. De Bijbeltekst heeft hier: „Rechters en ambtenaren zult ge voor u aanstellen in al de steden die Yhwh uw God u gaat geven, stamsgewijs”, maar de tekst van de rol luidt als volgt: „Rechters en ambtenaren zult ge voor u aanstellen in al uw steden”. Het is duidelijk dat in de Bijbeltekst Mozes als tussenpersoon aan het woord is, terwijl deze bemiddeling in de rol is weggelaten. In kol. LII is sprake van het eten van de eerstgeborenen van het vee. De Bijbeltekst heeft dan in Deut. 15:20: „In tegenwoordigheid van Yhwh uw God zult ge hem (de eerstgeborene) eten, jaar op jaar, op de plaats die Yhwh verkiezen zal”. De rol leest hier: „In mijn tegenwoordigheid zult ge hem eten, jaar op jaar, op de plaats die ik verkiezen

zal". In kol. LIII wordt gehandeld over het eten van vlees. In Deut. 12:15, de Bijbelplaats die de auteur voor ogen staat, heet het: „... ge moogt slachten en vlees eten overeenkomstig de zegen van Yhwh uw God die Hij u geeft ...". In de rol lezen we: „Ge moogt vlees eten (en slachten?) van uw kleinvee en van uw runderen overeenkomstig mijn zegen die Ik u geef ...". Nog één voorbeeld, genomen uit diezelfde kolom LIII. Deut. 12:26 luidt: „Maar uw heilige gaven die ge hebben zult en uw gelofte-offers zult ge opnemen en ge zult komen naar de plaats die Yhwh verkiezen zal". De tekst van de rol biedt: „Maar uw heilige gaven en al uw gelofte-offers zult ge opnemen en ge zult komen naar de plaats waarop Ik mijn naam zal doen wonen". Kennelijk heeft de auteur de wetgeving willen beschrijven als rechtstreeks aan het volk Israël gegeven.

Met het laatstgenoemde voorbeeld raken we aan nog een ander punt. In de Bijbeltekst is sprake van de plaats die Yhwh verkiezen zal, in de rol van de plaats waarop Yhwh zijn naam zal doen wonen. Dat komt natuurlijk naar de inhoud wel op hetzelfde neer, maar er is toch een verschil. Nu leest de Septuagint hier: „de plaats die de Heer uw God verkiezen zal opdat zijn naam daar aangeroepen wordt". In Deut. 12:11 heeft de Septuagint precies dezelfde omschrijving, waar de Bijbeltekst heeft: „de plaats die Yhwh uw God verkiezen zal om zijn naam daar te doen wonen". Zo ook Deut. 14:23; 16:2.6.11; 26:2. In Deut. 17:10 vertaalt de Septuagint naar de Hebreeuwse tekst: „vanuit de plaats die de Heer (uw God; toevoeging) verkiezen zal", terwijl de rol in kol. LVI, waar deze passage geciteerd wordt, heeft: „vanuit de plaats die ik zal verkiezen om daarop mijn naam te doen wonen". In kolom LIII heeft de rol dus een andere uitdrukking dan de Bijbeltekst, terwijl de Septuagint een dubbele terminologie biedt. Deze dubbele terminologie wordt ook elders in de Septuagint aangetroffen, maar daar heeft de Bijbeltekst haar eveneens. De rol heeft in kol. LVI de dubbele zegswijze, waar Bijbeltekst en Septuagint de enkele uitdrukking hebben. Het is mogelijk dat zowel de Septuagint-vertalers als de auteur van de rol bij een zó bekende uitdrukking de tekst die zij weergaven even uit het oog verloren hebben, maar het is ook denkbaar dat de auteur van de rol een Bijbeltekst voor zich gehad heeft, die niet in alle opzichten gelijklopend was met de Masoretische tekst, doch verwantschap vertoonde met het voorbeeld van de Septuagint. Kan men hier nog een vraagteken zetten, een duidelijk voorbeeld van overeenstemming met de Septuagint tegenover de Masoretische tekst is te vinden in kol. LIV:6. We lezen daar (rr. 5-7): „Al de woorden die ik u heden gebied zult ge in acht nemen om te doen; ge zult er niet aan toevoegen en er niet van afdoen". In de Masoretische tekst (Deut. 13:1)

ontbreekt het woord „heden”, dat echter wél wordt aangetroffen in de Septuagint, alsmede in de Samaritaanse Pentateuch. Overigens is er ook verschil met deze teksten: de rol heeft het meervoud „woorden”, de Masoretische en de beide andere teksten hebben het enkelvoud. In kol. lvi: 15-16 staat, als onderdeel van de koningswet: „Maar hij mag zich (de) stoeterij (letterlijk: paard) niet talrijk maken”, het enkelvoud in overeenstemming met de Septuagint, waar de Masoretische tekst (Deut. 17:16) een meervoud biedt.

Er zouden meer voorbeelden aan te halen zijn van overeenstemming tussen de rol en de Griekse of de Samaritaanse tekst of beide. Duidelijk is in elk geval ook nu weer, dat de geschiedenis van de Bijbeltekst erg gecompliceerd is geweest, en mogelijk ook dat men in de kringen van het Jodendom aanvankelijk vrijer met de tekst omging dan later het geval was. Nog één voorbeeld willen we noemen. In kol. lx: 6vv. wordt gesproken van de inkomsten der levieten en der priesters. De tekst vervolgt dan (rr. 10 en 11): „Want hen heb ik verkoren uit al uw stammen om voor mijn aangezicht te staan en dienst te doen en in mijn naam te zegenen — hij en al zijn zonen, al de dagen”. Deze passage is kennelijk aangehaald uit Deut. 18:5, maar er zijn verschillen. In de eerste plaats staat het voorwerp der verkiezing hier in het meervoud, terwijl de Bijbeltekst het enkelvoud heeft. Dat enkelvoud slaat mogelijk op Levi, of op de levietische priester omdat we in het vervolg lezen „hij en al zijn zonen”. De schrijver van de rol heeft er blijkbaar geen erg in gehad dat hij tevoren het meervoud had gebruikt, want hij heeft óók, evenals de Bijbeltekst, „hij en (al) zijn zonen” (het woordje „al” ontbreekt in de Mas. tekst⁶). Natuurlijk is het geheel weer omgezet in de eerste persoon, volkomen in de stijl van de rol. De Bijbeltekst heeft: „Want hem heeft Yhwh uw God verkoren uit al uw stammen om te staan ten einde dienst te doen in de naam van Yhwh — hij en zijn zonen, al de dagen”. Het eerste meer belangrijke verschil is nu dat de rol bij het werkwoord „staan” heeft „vóór mijn aangezicht”. Dit vinden we evenzo in de Septuagint en in de Samaritaanse Pentateuch, al heeft dáár geen omzetting in de eerste persoon plaats gehad: „om voor het aangezicht van de Heer uw God te staan”. Het tweede meer belangrijke verschil is dat de rol, evenals de beide andere genoemde weergaven, een plus heeft boven de Masoretische tekst, nl. „en te zegenen”. Een onderdeel waarin de rol alleen staat is het volgen-

⁶) De Bijbeltekst spreekt eerst (18:1) van de *levietische priesters* en voorts over het recht der priesters, waarna de in geding zijnde zinsnede volgt. De rol spreekt eerst over wat de *levieten* toekomt, vervolgens over wat voor de priesters afgedragen moet worden om daarna de aangehaalde zin te citeren.

de: de rol heeft vóór „dienst te doen” het woordje „en” staan; er is dus sprake van drie dingen, te weten: „staan, dienst doen en zegenen”. De Bijbeltekst heeft één ding, nl. „staan”, waaraan dan het volgende ‘om dienst te doen’ ondergeschikt is. De Griekse en de Samaritaanse tekst kunnen op twee manieren opgevat worden: ‘staan’ met daaraan ondergeschikt „dienst doen” en „zegenen”, óf: „staan, dienst doen en zegenen”. De van de Masoretische tekst afwijkende weergaven herinneren aan Deut. 10:8: „Toen zonderde Yhwh de stam der Levieten af om de ark van het verbond van Yhwh te dragen, vóór het aangezicht van Yhwh te staan ten einde Hem dienst te doen en in zijn naam te zegenen ...”.

Dit voert ons tot een bepaald kenmerk van de werkwijze van de auteur: combinatie van met elkaar verwante teksten, eventuele uitbreiding, en harmonisatie voor zover zij verschillen vertonen. Zo lezen we in koll. LIII:9-LIV:4 het volgende: „Maar uw heilige gaven en al uw gelofte-offers zult ge opnemen en ge zult komen naar de plaats waarop ik mijn naam zal doen wonen. Dáár zult ge offeren vóór mijn aangezicht zoals gij geheiligd hebt of met uw mond beloofd hebt. Immers, indien ge een gelofte aflegt stel het niet uit die te volbrengen, want ik zal haar zeker van uw hand eisen en het zou tot schuld bij u zijn. Maar wanneer ge u onthoudt en geen gelofte aflegt zal het geen schuld bij u zijn. Wat van uw lippen uitgaat zult ge houden, zoals ge vrijwillig een gelofte hebt afgelegd met uw mond om te doen zoals ge beloofd hebt. Wanneer iemand mij een gelofte doet of een eed zweert om zich een verplichting op te leggen zal hij zijn woorden niet ontwijden. Overeenkomstig alles wat uit zijn mond uitgaat zal hij handelen. En wanneer een vrouw mij een gelofte doet of een verplichting op zich neemt in het huis van haar vader, bij ede, in haar jeugd, en haar vader hoort haar gelofte of de verplichting die zij op zich genomen heeft en haar vader zwijgt tegenover haar, dan gelden al haar geloften, en alle verplichting(en) die zij op zich genomen heeft geldt (gelden). Maar indien haar vader haar weerhouden heeft op de dag dat hij het hoorde zullen al haar geloften en haar verplichtingen die zij op zich genomen heeft niet gelden, en ik zal haar vergeven omdat (haar vader) haar weerhouden heeft”. Het begin is ontleend aan Deut. 12:26: „Maar uw heilige gaven die ge hebben zult en uw gelofte-offers zult ge opnemen en ge zult komen naar de plaats die Yhwh verkiezen zal”. De schrijver heeft dan iets toegevoegd om aan te geven dat alleen op dié plaats de desbetreffende offers gebracht mogen worden. Het daarna volgende berust op Deut. 23:22-24: „Wanneer ge Yhwh uw God een gelofte doet zult ge het niet uitstellen die te volbrengen, want Yhwh uw God zal haar zeker van u eisen en er zou schuld bij u zijn. Maar wanneer ge u ervan ont-

houdt een gelofte af te leggen zal er bij u geen schuld zijn. Wat van uw lippen uitgaat zult ge houden en ge zult doen zoals ge vrijwillig Yhwh uw God een gelofte hebt afgelegd die ge met uw mond gesproken hebt''. Het dan volgende gedeelte is ontleend aan Num.30:3-6: „Wanneer een man Yhwh een gelofte doet of een eed zweert om zich een verplichting op te leggen zal hij zijn woord niet ontwijden. Overeenkomstig alles wat uit zijn mond uitgaat zal hij handelen. En wanneer een vrouw Yhwh een gelofte doet en een verplichting aangaat in het huis van haar vader in haar jeugd, en haar vader hoort haar gelofte en haar verplichting die zij op zich genomen heeft en haar vader zwijgt tegenover haar, dan gelden al haar geloften, en alle verplichting die zij op zich genomen heeft geldt. Maar indien haar vader haar weerhouden heeft op de dag dat hij het hoorde zal (zullen) al haar geloften en haar verplichtingen die zij op zich genomen heeft niet gelden, en Yhwh zal haar vergeven omdat haar vader haar weerhouden heeft''. Aan de afwijkingen van de Bijbeltekst, die menigmaal de zaak van enkel- en meervoud raken en soms overeenstemming vertonen met de Griekse en/of Samaritaanse tekst, gaan we nu voorbij. In dit verband gaat het erom aan te wijzen dat de auteur hier verschillende voorschriften in verband met geloften bij elkaar gebracht heeft.

In kol. LVIII: 11vv. lezen we, in het kader van het oorlogsrecht, het volgende over de verdeling van de buit: „En indien zij hun vijanden overwonnen hebben zullen zij hen verpletteren en slaan met de scherpte van het zwaard en men zal hun buit nemen en ze zullen daarvan aan de koning het hem toekomende tiende deel geven en aan de priesters een duizendste en aan de levieten een honderdste van alles, en de rest zullen ze gelijkelijk verdelen tussen degenen die deelgenomen hebben aan de strijd en hun broeders die zij in hun steden achtergelaten hadden''. In 1 Sam.30:24 stelt David, na een strijd met de Amalekieten, een regel voor de verdeling van de buit: „Het aandeel van wie afgedaald is in de strijd zal gelijk zijn aan dat van wie bij de bagage is gebleven; zij zullen gelijk op delen'', waarna in vs.25 volgt: „En zo was het vanaf die dag en in het vervolg, en hij stelde dit tot een voorschrift en een regel voor Israël tot op heden''. In Num.31:26vv. lezen we de volgende regel, na een strijd met de Midianieten: „Yhwh zei tot Mozes: maak de som op van wat genomen is, wat gevangen is aan mensen en aan beesten, gij met Eleazar de priester en de familiehoofden der gemeente. Verdeel dan het genomene tussen degenen die aan de strijd deelgenomen hebben, die op de krijgstoet uitgetrokken zijn, én heel de gemeente. En hef een afdracht voor Yhwh van de soldaten die op de krijgstoet uitgetrokken zijn, één op

de vijfhonderd, zowel van de mensen als van de runderen, van de ezels en van het kleinvee. Van hun helft moeten jullie dat nemen en ge moet dat geven aan Eleazar de priester als een heffing voor Yhwh. En van de helft der Israëlieten moet ge nemen, één gegrepene op vijftig, van de mensen, van de runderen, van de ezels en van het kleinvee, van alle dieren; en die zult ge geven aan de levieten die de wacht houden over de woning van Yhwh'', waarna volgt een beschrijving van Mozes' handelen volgens dit voorschrift. Noch in Samuel noch in Numeri is sprake van een aandeel van de koning in de oorlogsbuit. Maar wellicht gaat wat de auteur van het geschrift zegt terug op 1 Sam.8:15-17, waar in het koningsrecht dat Samuël het volk Israël voorhoudt gesproken wordt van een tiende deel van zaadproducten, van de opbrengst van wijngaarden, van kleinvee, en voorts van runderen en ezels die aan de koning afgedragen moeten worden. In 1 Sam.30 wordt zonder nadere detaillering gesproken van verdeling van de buit in tweeën: de soldaten een helft en de thuisgeblevenen een helft. In Numeri is eerst sprake van verdeling in tweeën, dan wordt gezegd dat een vijfhonderdste deel van de ene helft naar de priesters gaat en een vijftigste deel van de andere helft naar de levieten. Wat voor de soldaten overblijft — de eerste helft verminderd met het aandeel der priesters — is dus iets meer dan wat de overigen krijgen — de tweede helft verminderd met het grotere aandeel der levieten. In onze rol krijgen de priesters, nadat het aandeel van de koning afgetrokken is, een duizendste part van alles en de levieten een honderdste — dat is dus een vijfhonderdste resp. een vijftigste van de helft —, waarna de verdeling in tweeën plaats vindt. In dit geval zijn dus de aandelen van soldaten en achtergeblevenen gelijk. Weliswaar is er enig verschil in praktische toepassing, maar het principe blijft hetzelfde.

De tempelrol laat ook zien dat binnen het Jodendom verschillende toepassingen gegolden hebben van de voorschriften der Mozaïsche wet. Zo lezen we in kol. LXIV:6vv.: „Wanneer er iemand is die lastert tegen zijn volk en zijn volk verraadt aan een vreemde natie en dus kwaad doet tegen zijn volk, zullen jullie hem aan een hout hangen zodat hij sterft. Op de uitspraak van twee getuigen of op de uitspraak van drie getuigen zal hij gedood worden en dezen zullen hem aan het hout hangen. Wanneer bij iemand een misdrijf is waarop de doodstraf staat en hij vlucht onder de natiën en hij vervloekt zijn volk en de Israëlieten, dan zullen jullie ook hem aan een hout hangen zodat hij sterft. Doch hun lijk mag niet de nacht overblijven aan het hout, maar ge zult hen beslist begraven op diezelfde dag, want vervloekten van God en mensen zijn de aan een hout gehangenen; ge zult dus de grond niet verontreinigen die ik u als erfbezit

geef". Het eerste gedeelte hiervan knoopt min of meer aan bij Lev. 19:16: „Gij zult onder uw volksgenoten (Griekse en Samar. tekst: uw volk) niet als een lasteraar rondgaan". De interpretatie is echter anders: „tegen zijn volk"⁷⁾, waaraan verbonden wordt de gedachte van verraad aan een vreemde natie. Hierbij wordt naar voren gebracht de regel van de twee of drie getuigen, die we in ander verband in de Pentateuch terugvinden, zie Deut. 17:6; 19:15, vgl. Num. 35:30. Reeds in dit geval is sprake van het „hangen aan een hout", maar ook in het vervolg wordt dat te pas gebracht, naar Deut. 21:22. Het gaat over een halsmisdaad, waarbij de rol een toevoeging heeft, nl. vlucht over de grens. Het voert te ver hier op alle bijzonderheden in te gaan, maar ons interesseert vooral dat de tekst zegt: „jullie zullen hem hangen aan een hout zodat hij sterft". De ophanging is dus de executie. Deut. 21:22, waarop deze regel berust, is voor tweërlei uitleg vatbaar. Men kan vertalen: „Wanneer bij iemand een misdrijf is waarop de doodstraf staat, zal hij gedood worden, en ge zult hem aan een hout hangen". In dit geval geschiedt de ophanging ná de executie. Men kan echter ook vertalen: „...zal hij gedood worden doordat ge hem aan een hout hangt", in welk geval de ophanging de doodsoorzaak is. De auteur van de tempelrol heeft alle misverstand uitgesloten door de volgorde van de werkwoorden om te keren. In het Jodendom dat toonaangevend geworden is heeft men, juist op grond van de volgorde in Deut. 21:22, als regel gesteld: eerst executie dán ophanging. Er moet echter ook een traditie geweest zijn die de executie dóór ophanging voorschreef. In de Targum op Ruth vinden we bij 1:17 vier wijzen van executie opgesomd: steniging, verbranding, doding met het zwaard en ophanging aan een hout. Het is bekend dat Paulus in Gal. 3:13 de oudtestamentische plaats aanhaalt in verband met Christus' kruisdood⁸⁾.

Tegen het eind van de rol (kol. LXVI: 16v.) vinden we in de rij der verboden huwelijken: „Een man zal niet nemen de dochter van zijn broer of de dochter van zijn zuster, want dat is een gruwel". Afwijzing van zulk een verbintenis vinden we ook in het Damascusgeschrift (v:7v.), terwijl in het normatief geworden Jodendom zulk een huwelijk prijzenswaardig geacht wordt (*Talmud Babli, Yebamoth* 62b). De kring waaruit ons geschrift is voortgekomen, vermoedelijk wel de kring der Essenen, had deze rechtsregel met andere stromingen, de Samaritanen o.a., gemeen⁹⁾.

⁷⁾ Tenzij men met Yadin vertaalt: „Wanneer iemand spionneert onder zijn volk".

⁸⁾ Zie hierover Yadin's artikel in de *Israel Exploration Journal*, vermeld in noot 2 en vgl. J. M. Baumgarten, 'Does TLH in the Temple Scroll refer to Crucifixion?', *Journ. of Bibl. Lit.* 91 (1972), 472-481. [Zie voor de betekenis van de Hebr. uitdrukking *tlh 'l(h)'s* ook de studie van M. J. Mulder in *NTT* 21 (1967), 337-347; red.].

⁹⁾ Zie voor divergerende wetstoepassingen M. R. Lehmann, 'The Temple Scroll as a Source of Sectarian Halakhah', *Revue de Qumrán* 9 (1977-1978), 579-587.

We geven nu nog een vertaling van de koningswet zoals we die aantreffen in koll. LVI:12-LVII:21: „Wanneer ge in het land komt dat ik u ga geven en het in bezit genomen hebt en erin woont, en zult zeggen: ik wil over mij een koning aanstellen zoals alle volkeren die rondom mij zijn, dan zult ge beslist een koning over u aanstellen die ik verkiezen zal. Uit het midden uwer broederen zult ge een koning over u aanstellen; ge zult over u niet zetten een vreemdeling die uw broeder niet is. Maar hij mag zich (de) stoeterij (letterlijk: paard) niet talrijk maken, en hij mag het volk niet terugvoeren naar Egypte ten oorlog om zich stoeterij en zilver en goud talrijk te maken. Ik heb u immers gezegd: op deze weg zult ge nooit meer terugkeren. Ook zal hij zich niet veel vrouwen nemen, opdat zij zijn hart niet doen afwijken achter Mij vandaan. Ook zilver en goud zal hij zich niet te talrijk maken. Wanneer hij nu op zijn koninklijke troon gezeten is, zal men voor hem deze wet opschrijven in een boek van vóór het aangezicht der priesters ..... Dit is de wet ... de priesters. Op de dag dat men hem koning maakt ... de Israëlieten van twintig tot zestig jaar naar hun vendels. En hij zal aan hun hoofd oversten van duizend, oversten van honderd, oversten van vijftig en oversten van tien aanstellen in al hun steden, en hij zal voor zich uit hen afzonderen duizend (man) per stam opdat bij hem twaalfduizend militairen zijn, die hem niet alleen mogen laten zodat hij in de macht der natiën genomen zou worden. Al de afgezonderden die hij zal afzonderen zullen betrouwbare mannen zijn, godvrezend, winstbejag hatend en flinke krijgshelden. En zij zullen voortdurend bij hem zijn, dag en nacht, opdat zij hem bewaren voor alle misdrijf en voor een vreemde natie, opdat hij niet gegrepen worde in hun macht. Twaalf vorsten van zijn volk zullen bij hem zijn, en twaalf (man) uit de priesters en twaalf uit de levieten, die samen met hem zullen zitten ten gerichte en tot onderricht. Zijn hart zal zich niet boven hen verheffen en hij zal niets doen in enig plan buiten hen om. Geen vrouw zal hij nemen uit de dochters der natiën maar uit het huis zijns vaders zal hij zich een vrouw nemen, uit het geslacht van zijn vader. Boven haar zal hij geen andere vrouw nemen, maar zij alleen zal bij hem zijn al de dagen van haar leven; als zij sterft mag hij zich een andere nemen uit zijns vaders huis, uit diens geslacht. Hij mag het recht niet buigen en geen omkoopgeschenk aannemen om (zo) de rechtvaardige rechtspraak te buigen. Hij mag niet begeren veld of wijngaard of enige rijkdom of een huis of iets begeerlijks in Israëel, noch iets dat geroofd is (of misschien: opdat hij rove)...”.

Hiermee eindigt kol. LVII; het vervolg dat boven aan kol. LVIII gestaan moet hebben missen we. Van de verschillen met de koningswet van

Deut.17:14vv., waarop die van de rol trouwens duidelijk berust, halen we de volgende naar voren:

1). De tempelrol zegt uitdrukkelijk dat de koning maar één vrouw mag hebben. Dit wordt ook vermeld in het Damascusgeschrift (v:2): „En aangaande de vorst is geschreven: hij zal zich niet vele vrouwen nemen”. Ter verontschuldiging van koning David, die meer dan één vrouw had, zegt dit geschrift dan het volgende: „Maar David had niet gelezen in het verzegelde boek der wet dat zich in de ark bevond, want dat was niet geopend in Israël vanaf de dag van de dood van Eleazar en Jozua (en Jozua) en de oudsten die de Astoreth gediend hadden en het verborgen hadden; het kwam pas voor den dag toen Zadok opstond. En de daden van David werden opgeheven behalve het bloed van Uria, en God liet ze hem toe”¹⁰). Targum Pseudo-Jonathan (Jeruzalemse Targum 1) staat de koning achttien vrouwen toe, maar dit vinden we niet terug in Neophyti 1. Deze beide teksten hebben overigens wél: „...opdat zij zijn hart niet doen afwijken...” in plaats van „opdat zijn hart niet afwijke” (Bijbeltekst), evenals ons geschrift.

2). Bij het verbod het volk terug te voeren naar Egypte geeft de auteur de toevoeging „ten oorlog”. Wordt hiermee bedoeld dat vreedzaam verkeer zoals onderlinge handel niet verboden is? Of moeten we ons afvragen of in de dagen van de schrijver deze zaak actueel was en hier en daar, tegen het gevoelen van de schrijver in, gedachten leefden aan een militaire actie tegen Egypte? Voor zover ik weet is ons daarvan niets concreets bekend.

Ook wat het eerstgenoemde punt betreft kunnen we ons afvragen of de schrijver het noodzakelijk vond dit aan te scherpen. We kunnen nog opmerken dat in de Qumrân-gemeenschap voor priesters van kracht zijnde regels bredere gelding kregen, en dat in de daar levende verwachtingen omtrent de eindtijd koning en hogepriester nauw verbonden waren. Misschien knoopt de auteur hier aan bij de huwelijksregel voor de hogepriester in Lev. 21:13vv., waar staat dat hij een maagd uit zijn volksgenoten zal huwen (vs. 14). De Septuaginta heeft hier in vs. 13 „uit zijn geslacht” en in vs. 14 „uit zijn volk”, hetgeen herinnert aan „uit zijns vaders huis” en „uit het geslacht van zijn vader” van onze rol.

Hopelijk zal nadere bestudering van de rol, waarvoor Yadin al zoveel materiaal bijeengebracht heeft, verder licht werpen op allerlei vragen.

¹⁰) De gegeven vertaling bevat enkele onzekerheden, die echter niets afdoen aan de zakelijke inhoud. Aan de geciteerde passage gaat vooraf: ‘... ontucht door twee vrouwen te nemen terwijl zij in leven zijn, terwijl het scheppingsfundament is: mannelijk en vrouwelijk schiep Hij hen, en zij die de ark ingingen twee aan twee de ark ingingen’.

Nog enkele opmerkingen ten besluite: Van de rol zijn tot op heden, voor zover mij bekend, drie vertalingen verschenen: 1). J. Maier, *Die Tempelrolle vom Toten Meer* (Uni-Taschenbücher 8/9), München-Basel 1978; 2). A. Caquot, 'Le Rouleau du Temple de Qoumrân', *Études théologiques et religieuses* 53 (1978), 443-500; 3). F. García, 'El rollo del templo', *Estudios bíblicos* 36 (1977), 247-292. De eerste twee vertalingen zijn voorzien van een inleiding en van aantekeningen.

In een krantebericht van 1 maart 1979, waarin de publicatie van de Tempelrol bekendgemaakt werd, wordt gezegd dat volgens prof. J. Milgrom van de universiteit van Berkeley (Californië) de rol nieuw licht werpt op de oorsprong van vele christelijke leerstellingen. Zo worden in het manuscript o.a. echtscheiding en polygamie verboden, evenals in de Evangeliën. Anderzijds zegt Milgrom — nog altijd volgens het krantebericht — dat de verschillen met het vroeg-christelijke denken duidelijker worden. De gemeenschap die de tempelrol heeft voortgebracht was hyper-wettisch. Milgrom vergeet in het eerst gezegde m.i. dat overeenkomst nog geen bewijs is van afhankelijkheid. Meer spreekt mij toe wat Robert Martin-Achard na de verschijning van de Franse vertaling schreef in de *Tribune de Genève* van 5 maart 1979. Deze auteur, hoewel bepaalde analogieën erkennend, zegt aan het slot van zijn artikel: „Tegenover het Essenisme van Qumrân, dat op zichzelf volkomen respectabel is, dient de prediking van Christus zich aan als een fundamenteel andere wijze om God en mensen te dienen”¹¹).

Groningen

B. JONGELING

BOEKENNIEUWS

Geschiedenis van Israel

Een waardevolle aanwinst op het nederlandse taalgebied is de *Geschiedenis van Israël in het oudtestamentische tijdvak* (Kok, Kampen, 1979; 8vo., geb., 328 p., 16 pl. (8 in kleur), prijs fl. 49.90), van de hand van Dr. H. Jagersma, hoogleraar in de oudtestamentische vakken aan de protestantse Theologische Faculteit te Brussel. Het aantrekkelijk geprijsde boek is een duidelijk geschreven, (dankzij de goede indeling in hoofdstukken en paragrafen) overzichtelijke geschiedenis van Israel, waarin zowel de politieke en religieuze als de sociaal-economische vragen aan bod komen, met gebruikmaking van het veelsoortige bronnenmateriaal, op basis van goe-

¹¹) Vgl. voor de Tempelrol nu ook A. S. van der Woude, 'De Tempelrol van Qumrân (I)', *NTT* 34 (1980), 177-190.

de kennis van de moderne literatuur, waarnaar in de talrijke gedocumenteerde noten wordt verwezen. Het is de auteur er niet in eerster instantie om te doen geweest zijn eigen visie te geven — al aarzelt hij soms niet zijn standpunt te geven of te kiezen — maar hij wil een goed leesbaar overzicht van de geschiedenis bieden dat feitelijke informatie geeft en daarbij de uiteenlopende opvattingen en reconstructies kritisch bespreekt. Hij gaat daarbij de vele problemen niet uit de weg, ook door te laten zien hoe moeilijk de gegevens uit het Oude Testament zelf soms te duiden en te gebruiken zijn, gezien de eigen aard van de oudtestamentische bronnen (vaak het resultaat van een eindredactie achteraf, bepaald door theologische vooronderstellingen en bepaalde invalshoeken; p. 15).

De schrijver moest zich i.v.m. de omvangrijke stof, de vele problemen en hoeveelheid literatuur uitteraard beperkingen opleggen. Over die besperkingen, accenten en over zijn standpuntbepaling in moeilijke vragen — vooral t.a.v. het historisch gebeuren vóór de koningentijd (patriarchen; *ʿapīru*-Hebreeën; uittocht-intocht; e.d.) — is verschil van mening mogelijk, want de geschiedenis van Israël schrijven blijft een ongelofelijk moeilijke opgave en vergt een buitengewone veelzijdigheid (vgl. de behartenswaardige opmerkingen van C. H. J. de Geus in *NTT* 30 (1976), 59-70, 'Geschiedenis van Israel en het Oude Testament', geschreven n.a.v. een recente duitse geschiedenis van Israel). Ookal kan men zeker niet zeggen dat Jagersma — wat de Geus Herrmann verwijt — overwegend uitgaat van het Oude Testament als primaire bron en van een oudtestamentische vraagstelling, toch heb ik de indruk dat de buitenbijbelse bronnen en daarmee ook de internationale politiek, vooral bij de behandeling van de periode van de monarchie, meer aandacht en een bredere behandeling hadden moeten krijgen, omdat de politiek van Israel en Juda, vooral vanaf de 8e eeuw v.C., buitengewoon sterk door het internationale gebeuren werd bepaald (Juda was, grenzend aan Egypte, zeker niet onbelangrijk voor Assur! Anders Jagersma p. 228). Sommige uiteenzettingen over profeten(boeken) hadden dan korter gekund, maar aan Jesaja, wiens optreden zo sterk door het politieke gebeuren werd bepaald, had vanuit dat gezichtspunt meer aandacht kunnen worden besteed. In dit opzicht is het opvallend dat (p. 225) gesteld wordt dat deze profeet „ongeveer in de tijd rond 730 v.Chr.” geleefd moet hebben. Hier was een nadere chronologische uiteenzetting nodig geweest, vooral ook i.v.m. het optreden van Jesaja i.v.m. de assyrische penetraties vanaf 720 v.C. — o.a. de veldtochten van Sargon II in 717 en 712 v.Chr. naar Filistea en de grens van Egypte — waaraan ook op p. 228 geen aandacht wordt besteed.

Meer in het algemeen krijgt men de indruk dat de auteur t.a.v. de chronologie in deze periode vager is dan noodzakelijk. Het is natuurlijk een bekend feit dat de tijdrekening van de koningentijd bijzonder veel problemen oplevert, zoals de auteur op p. 177vv. ook uiteenzet. Maar hier worden m.i. de mogelijkheden om via de assyrische gegevens (een astronomisch verankerde chronologie, vastgelegd in de eponiemenkroniek en de koningslijst) vaste punten te vinden onvoldoende benut (op p. 179 wordt slechts op het bestaan van synchronismen gewezen). Zo is thans wel duidelijk dat de veldtocht van Tiglatpileser III, in verband waarmee Menahem tribuut betaalde, zijn *tweede* syrische campagne was, uit 738 v.C., waardoor de door Andersen voorgestelde en door Jagersma gevolgde datering van deze koning onhoudbaar is geworden. Ook de gebeurtenissen rond het beleg en de inneming van Samaria (p. 224) zouden beter uit de verf moeten komen, met antwoorden op de vragen of Hosea voorafgaande aan het beleg al werd gevangen genomen, en hoe de gebeurtenissen van 722 en 720 v.C. zich verhouden. Op verschillende plaatsen is de schrijver m.i. te voorzichtig t.a.v. identificaties of het vermelden van vaste jaartallen: So = Tefnacht van Saïs (?) (p. 224); eerste verovering Samaria in 722 v.C.: zeker Salmanassar V (p. 224); inneming Damascus: 732 v.C. (p. 223); veldtocht Tiglatpileser III ten tijde van Achaz: 734 v.C., tot aan Gaza en terug door Israel (p. 222); veldtocht Adanirāri III met tribuut van Joas: vrij zeker in 796 v.C. (p. 209). T.a.v. de chronologische problemen rond Achaz, Pekah en Hizkia was zeker een nadere uiteenzetting wenselijk geweest.

Veel waardevolle moderne litteratuur is door de schrijver verwerkt, maar er zijn enkele omissies vast te stellen. Het belangrijke boek van K. A. Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt (1100-650 B.C.)* van 1973 is niet gebruikt, en dus ook niet diens vrij definitieve uiteenzetting over de chronologie en het verloop van twee belangrijke militaire confrontaties: Sisaks inval in ca. 925 v.C. (Excursus E, p. 432-447, met een nieuwe analyse van Sisaks plaatsnamenlijst en een kaart van zijn expeditie door Palestina; ad Jagersma p. 184v.) en de slag bij Elteqe en het optreden van Taharqa in 701 v.C. (p. 383vv.). Het boek van J. A. Brinkman, *A political history of Post-Kassite Babylonia* (1968), zou in het gedeelte over de Chaldeeën (pas vanaf de 9e eeuw bekend!) van pas gekomen zijn. Bij de bespreking van het verblijf in Egypte en de uittocht (hoofdstuk 3) wordt geen gebruik gemaakt van M. Bietak *Tell el-Dabʿa*, II (1975), met belangrijke gegevens over de identificatie van Raämses (thans Qantir, ter plaatse van de oude Hyksos-hoofdstad Avaris) en de mogelijke route van de uittocht (p. 217vv. met kaart). Ook mist men vermelding en gebruik

van de reeks artikelen door Rowton gewijd aan de problemen van nomaden en 'apīru, en P. R. Bergers belangrijke studie over Cyrus (ZA 64, 192-234). De schrijver kon uiteraard nog geen gebruik maken van de belangwekkende monografie van B. Oded, *Mass deportations and deportees in the Neo-Assyrian empire* (1979), die hier dan ook alleen wordt genoemd om er de aandacht op te vestigen.

Het boek is goed gedrukt, maar de illustraties kunnen niet delen in die waardering. De foto's zijn slecht afgedrukt, vooral die in kleur, en ook de originelen moeten soms van slechte kwaliteit zijn geweest (kleitablet tgo p. 112). Dat het bijschrift „Israël-Stèle" (no. 2) staat bij een foto van de zogenaamde „muziekstèle" uit de tijd van Gudea van Lagasj is verbaazingwekkend (maar gelukkig wordt in de tekst, b.v. waar de „Israël-stèle" van Faraο Merneftah ter sprake komt niet, naar de bijbehorende illustratie verwezen). Erger is dat de kaarten (nos. 8-12) niet aan hun doel beantwoorden. Het zijn in wezen witte vlakken met namen en lijnen, zonder aanduiding van relief, bodemgesteldheid, wegen enz. waarbij de realiteit in no. 8 ook ernstig vertekend is (Syrië en Klein-Azië zijn samengeperst, Cyprus ligt bijna tegen de kust aan, Haran ten westen van de Eufraat, enz.). In plaats van de slechts illustratieve kleurenfoto's waren goede kaarten in kleuren nodig geweest, kaarten die dit boek gezien zijn inhoud zeker had verdiend, en die tevens wellicht de mogelijkheid hadden geboden meer op geografische gegevens in hun historische context in te gaan, ook vanuit archeologisch gezichtspunt.

K. R. VEENHOF

E. Stern, *Tel Mevorakh*. Vol. I, *From the Iron Age to the Roman Period* (Qedem IX; Jerusalem 1978, xiv + 105 blz. tekst, 112 blz. tekeningen, plattegronden en foto's; geb. \$18,00).

Tel Mevorakh is een kleine tel bij Benjamina, iets ten noorden van Hadera, in Israël. De eveneens bescheiden opgraving is om twee redenen van belang. De eerste is dat juist dit gebied archeologisch slecht bekend is. Het betekent dan ook beslist een aanvulling van onze kennis te zien hoe sterk de Phoenicische invloed hier was in de naëxilische periode. De tweede reden is dat het hier bleek te gaan om een nieuw soort nederzetting: bestaand uit één groot gebouw, met enige bijgebouwen. In de Perzische en Hell. periodes een grote boerderij, in de 10e en 9e eeuw v.o.j. of ook een versterkte boerderij, of een bestuurspost. Dit laatste is Sterns conclusie, die gebaseerd is op de momenteel in Israël gangbare opvatting dat het vier-vertrekken-huis een officiële functie gehad heeft. De gevon-

den plattegrond van het hoofgebouw was van dit type. Helaas werden geen ostraca gevonden die deze conclusie ondersteunen. Het is een helder geschreven rapport, maar wel typisch Israelisch: er wordt grote waarde gehecht aan strata en plattegronden en de vraagstellingen zijn hoofdzakelijk historisch, al bevat het boek ook twee getekende doorsneden. In een later deel II zal de Bronstijd behandeld worden.

M. Avi-Yonah & E. Stern (eds.), *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. Vol. III en IV (resp. Jerusalem 1977 en 1978; 300 blz. per deel; prijs £ 9 per deel).

In *Phœnix* 22 is uitvoerig stilgestaan bij dit werk, n.a.v. het verschijnen van de delen 1 en 2. Inmiddels is met het verschijnen van 3 en 4 deze encyclopedie voltooid. Deel 3 bevat o.a. artikelen over: „Judean Desert Caves”, „Kadesh Barnea”, „Lachish”, „Medaba”, „Megiddo” en een overzichtsartikel over „Monasteries”. Opvallend is de lengte van de bijdragen over de vondsten in de grotten in de woestijn van Juda (ruim 30 pagina's) en over Masada (22 pagina's, van de hand van Yadin; het wetenschappelijke eindrapport over Masada is echter nog steeds niet verschenen). In deel 4 treft men aan: „Samaria”, „Sichem”, „Pella”, „Petra” en inderdaad „Rabbat Ammon”; bovendien een overzicht over „Synagogues”. Ondanks alle reeds in *Phœnix* 22 opgesomde bezwaren, die ook voor deze beide laatste delen gelden, is nu toch een naslagwerk tot stand gekomen dat de vele opgravingen in Palestina gemakkelijk toegankelijk maakt. Het grote nut hiervan staat vast. Wel vind ik het een gemiste kans dat aan deel 4 niet een zakenregister is toegevoegd.

C. H. J. DE GEUS

Bij één van de nummers van jaargang 26 zal een voorwerk en inhoudsopgave betrekking hebbende op *Phœnix* 21-25 (1975-1979) gevoegd worden. Banden voor *Phœnix* zullen dan tevens op bestelling verkrijgbaar worden gesteld, indien daarvoor voldoende belangstelling bestaat.

